

IB
MMUN
(2)
96

COMMUNICATIE

Tijdschrift voor Massamedia en Cultuur

IN MEMORIAM PROF. DR. EM. LUK BOONE • EUROPEES AUDIO-VISUEEL BELEID EN DE BEPERKTE INTERNE STROOM VAN TV-PROGRAMMA'S • DE PARADOXALE RELATIE TUSSEN TELEVISIE EN GEHEUGENPRESTATIES • DE MACHTSIMPLICATIES VAN INTERPERSONELE AANRAKING • BOEKEN OVER COMMUNICATIE

DEPARTEMENT COMMUNICATIEWETENSCHAP
E. VAN EVENSTRAAT 2A
3000 LEUVEN

JAARGANG 25, Nr. 2, 1996
driemaandelijks

COMMUNICATIE

TIJDSCHRIFT VOOR MASSAMEDIA EN CULTUUR

Een uitgave van het Departement Communicatiewetenschap K.U.Leuven

E. Van Evenstraat 2A

B-3000 Leuven

Versijnt vier maal per jaar

ISSN 0771-7342

Jaargang 25, nr. 2, 1996

Redactieraad: J.C. Burgelman (V.U.Brussel), E. De Bens (U.Gent), G. Fauconnier (K.U.Leuven), F. Saeyns (U.Gent), H. Van Pelt (U.I.Antwerpen), L. Van Poecke (K.U.Leuven), H. Verstraeten (V.U.Brussel)

Kernredactie: D. Biltreyst, G. De Meyer, G. Fauconnier, K. Van den Vonder, R. Van Gompel, L. Van Poecke

Hoofredacteur: L. Van Poecke

Redactiesecretaris: R. Van Gompel

Administratie: A. Willems, I. De Wachter

Abonnementen: De abonnementsprijs bedraagt **500 BEF** voor een jaargang (4 nummers). De prijs voor losse nummers is **200 BEF**. Betaling kan geschieden op rekeningnr. 431-0370171-86 van het Departement Communicatiewetenschap, K.U. Leuven, E. Van Evenstraat 2A, B-3000 Leuven.

Abonnees in Nederland schrijven **Fl. 35,5** over (verzendingskosten inbegrepen) op rekeningnr. 10.38.86.737 (Rabobank-Nederland) van Communicatie, E. Van Evenstraat 2A, B-3000 Leuven. Losse nummers kosten **Fl. 12**. Voor betaling vanuit **andere landen** worden enkel cheques aanvaard van **1.080 BEF** (BTW, port- en wisselkosten inbegrepen). Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men een maand vóór het einde van de jaargang opzegt.

Alle briefwisseling i.v.m. redactie, administratie, boeken ter recensie, advertenties, enz. gelieve men te richten aan COMMUNICATIE, Departement Communicatiewetenschap, E. Van Evenstraat 2A, B-3000 Leuven, tel 016/32.32.20-24, fax 016/32.33.12.

Advertentietarief wordt op aanvraag toegezonden.

Getekende artikels verbinden alleen de schrijvers.

Inhoud Jg. 25, nr. 2

- 1 **In memoriam Prof. dr. em. Luk Boone**
Guido Fauconnier
- 3 **Europees audiovisueel beleid en de beperkte interne stroom van tv-programma's.**
Een internationale diachronische flow-studie rond fictie
Daniël Biltreyst
- 27 **De paradoxale relatie tussen televisie en geheugenprestaties.**
Een onderzoek naar de relatie tussen het geheugen en de perceptie van kinderen en volwassenen in twee leersituaties
Marina Meeuwisse
- 39 **De machtsimplicaties van interpersonele aanraking**
Johan Meire
- 48 **Boekbesprekingen**
- 56 **Ingezonden boeken**
- 38 **Colofon**

in memoriam Prof. dr. em. Luk Boone

guido fauconnier

Op 29 juni 1995 overleed, totaal onverwacht, onze collega Luk Boone. Hij was pas negenenvijftig. Wellicht hebben wij hem voor het eerst ontmoet rond 1960, op de trappen van het Spoelberch-Instituut, toen hij samen met enkele andere assistenten (waaronder Adriaan Hendriks en Wim Van der biesen) op de hoogste verdieping van het gebouw onderzoekswerk verrichtte. Wij herinneren ons erg goed de bijzondere sfeer die in die stoffigerige lokalen heerste: de gammele kantoormeubelen, waarop altijd grote stapels kranten lagen, de vuile handen en de rode potloden (inhoudsanalyse), de muffe papierlucht, de verering en het immense ontzag voor de grote leermeester, Professor N. De Volder.

In 1966 doceerde Luk Boone met een proefschrift over *De sociale en politieke betekenis van de radioberichtgeving*. Met dit werk gaf hij niet alleen blijk van een groot wetenschappelijk talent maar tevens van zijn ontlukend maatschappelijk engagement dat later zo kenmerkend zou worden voor zijn colleges. Tijdens zijn professorale loopbaan publiceerde hij o.m. *Krantenpluralisme en informatiebeleid*, een standaardwerk over de problematiek van de overheidssteun aan de geschreven pers; dit boek wordt tot en met vandaag nog steeds door insiders geconsulteerd. De waardering voor het globale wetenschappelijke werk van Professor Luk Boone in de jaren 1970-1983 was bijzonder groot en dit uitte zich o.m. in opdrachten als gasthoogleraar aan de Université Catholique de Louvain, de Kent State University en de Universiteit van Salzburg.

Op het einde van die periode geraakte hij echter in een zeer moeilijke levensfase. Zoals Prof. Maes, decaan van de Faculteit Sociale Wetenschappen, het tijdens de herdenkingsmis uitdrukte, was dit 'een periode van vertwijfeling, van menselijk falen, van ziekte en soms ook van moeizaam opstaan en van hoop'. Luk moet er - veel meer dan wij ons vandaag kunnen realiseren - erg onder geleden hebben.

Voor het Departement Communicatiewetenschap was Luk Boone een collega, die - zolang als de omstandigheden het hem toelieten - hard meegewerkt heeft aan de ontplooiing van de communicatiewetenschap aan de K.U. Leuven. Daarvoor blijven wij hem bijzonder dankbaar.

oproep voor papers

XVde Vlaams Congres voor Communicatiewetenschap

22 oktober 1996

Vrije Universiteit Brussel
Sectie Communicatiewetenschappen

Congresthema:

De rol van de media in de multiculturele samenleving

In het licht van dit thema doen wij een oproep voor papers.

Een abstract (max. 1 pagina) van de voor te stellen paper wordt uiterlijk vóór 15 april 1996 ingediend bij het Centrum voor Mediasociologie.

Voor alle bijkomende informatie kan u zich wenden tot:

Centrum voor Mediasociologie (CeMeSo), V.U. Brussel
Pleinlaan 2, 1050 Brussel

tel.: 02/629.36.25 fax: 02/629.26.90

e-mail: hverstra@vnet3.vub.ac.be

(Prof. Dr. Hans Verstraeten, directeur CeMeSo)

Themanummer: Communicatie

Ethiek en de deontologie van de nieuwsmedia

Het tijdschrift *Communicatie* zal in de winter van 1996/1997 een heel nummer wijden aan de *ethiek en de deontologie van de nieuwsmedia*. De redactie wil naast academische artikels ook graag korte essays opnemen en journalistieke bijdragen over specifieke cases.

Met voorstellen of afgewerkte bijdragen kunt u terecht bij:

Prof. Dr. D. Biltereyst, Departement Communicatiewetenschap
K.U. Leuven

Van Evenstraat 2A, 3000 Leuven

tel.: 016/32.32.20 fax: 016/32.33.12

e-mail: Daniel.Biltereyst@soc.kuleuven.ac.be

europes audiovisueel beleid en de beperkte interne stroom van tv-programma's

een internationale diachronische flow-studie
rond fictie

daniël biltereyst

INLEIDING

Zelden kwam de crisis in de Europese audiovisuele sector scherper voor het voetlicht dan tijdens de G.A.T.T.-vrijhandelsgesprekken ('General Agreement on Tariffs and Trade') eind 1993. Tijdens de beruchte laatste maanden van de Uruguay-ronde eind 1993 waren het voor eenmaal niet de zo delicate landbouw- of textielindustrie, maar wel de Europese audiovisuele sector die het grote struikelblok vormde en die wekenlang het (cultuur-)politiek debat beheerste.¹ Ook in een recent groenboek over het audiovisueel beleid in de Unie (EC, 1994a) stond die crisis centraal en zetten de EU-beleidsmakers de belangrijkste *structurele gebreken en problemen* van de sector op een rijtje. De diagnose luidde: de Europese produktiestructuren zijn zwak; er is een nijpend gebrek aan goede, uitgebalanceerde programmacatalogi; er is een spectaculaire daling in het marktaandeel van de Europese film; het is bijzonder moeilijk om stevige financiële investeringen aan te trekken; en de sector is op een vernietigende wijze gefragmenteerd in verschillende nationale deelmarkten.

Dit groenboek steunde voor een groot deel op een nog kritischer rapport dat in opdracht van de EU werd opgesteld door een groep professionals uit de Europese audiovisuele industrie (Think-Tank, 1994). Opvallend in deze analyse was dat de professionele denktank het Europees beleid zelf scherp op de korrel nam: er zou immers een onduidelijke overlapping zijn van talloze regionale, nationale en supranationale steunmaatregelen, terwijl de veelheid aan subsidiemechanismen 'lame-duck menta-

lities' dreigt te creëren, hetgeen de sector vleugellam zou maken (ibid.:27-28; EC, 1994a:11).

Deze nadelige effecten van het beleid vormen op zichzelf natuurlijk niet de oorzaak van de crisis, maar ze beklemtonen wel de beperkte effectiviteit van het beleid. Ze tonen ook aan dat het doel van het EU-beleid verder af is dan ooit: bij verschillende gelegenheden werd herhaald dat het doel is (was) om de interne produktie en distributie van Europese audiovisuele goederen zodanig te versterken, dat de Europese tv- en filmsector uitgroeit tot één van de krachtigste ter wereld. Of ook om een audiovisuele sector te creëren, die 'can compete on world markets and help European culture to flourish and create jobs' (EC, 1994a:43; ibid., 1993b). Dit laatste werd enkele jaren terug geschat op een totaal van 2 miljoen nieuwe jobs tegen het jaar 2000 (EC, 1994a:18).

Eén van de kernproblemen van de Europese av-industrie is zonder twijfel het *beperkte verkeer van films en tv-programma's binnen de Unie*. Ondanks alle beleidsinspanningen om de binnengrenzen op te heffen en een betere circulatie mogelijk te maken,² blijft het av-verkeer tussen de verschillende EU-lidstaten gering. In die context worden nogal eens vragen gesteld bij de impact van de richtlijn 'TV zonder Grenzen', die stipuleerde dat de lidstaten 'where practicable' erover zouden moeten waken dat de 'broadcasters reserve for European works (...) a majority proportion of their transmission time, excluding the time appointed to news, sport events, games, advertising and teletext services' (Council, 1989, art. 4). In het verleden werden de geloofwaardigheid, de wettelijke afdwingbaarheid en de efficiëntie van deze en andere EU-beleidsmaatregelen om het zgn. grensoverschrijdend verkeer van Europese av-goederen te stimuleren, al vaak op de korrel genomen.³

Alhoewel vooral de hele problematiek van de impact van de quota-regeling over het meerderheidsaandeel van Europese av-goederen al een hele tijd ter discussie staat, is het *empirische inzicht bijzonder beperkt*. Eén manier om zicht te krijgen op de impact van het EU-beleid terzake, is de betrokken beroepssector zelf te bevragen. Deze procedure werd enkele jaren terug gevolgd, toen het MEDIA-programma zelf werd geëvalueerd aan de hand van interviews met vertegenwoordigers van de av-sector, met leden van de adviescommissies en met allerlei verantwoordelijken van het MEDIA-programma zelf (EC, 1993a:8). Alhoewel deze procedure nuttig kan zijn, valt het sterk te betwijfelen of het wel de meest geschikte manier is om beleidsmaatregelen te evalueren, gezien de te grote betrokkenheid van de geïnterviewden.⁴

De ultieme test echter voor een zo duidelijk beleidsdoel als de stimulering van het grensoverschrijdend verkeer van Europese programma's, is

natuurlijk te kijken naar de concrete evoluties op het terrein. En net hier wringt het schoentje. Het recente groenboek geeft dit ook openlijk toe, en stelt dat er een bijzonder groot gebrek is aan 'essential indicators' en 'reliable data':

With a view to increased cross-border distribution of programmes and enhanced impact on structures, a number of questions need to be asked. (...) What is the proportion of European works that would not have been broadcast if there had been no legal obligation? (...) What is the proportion of non-national material in the European works broadcast? There are no reliable data to support an answer to this question. (EC, 1994a:26)

In dit artikel presenteren we enkele essentiële empirische indicatoren, die van belang zijn om een antwoord te formuleren op de cruciale vraag naar de *impact van het beleid op het grensoverschrijdend verkeer van tv-programma's in West-Europa*. We gebruiken hiervoor gegevens van een internationaal georiënteerde, vergelijkende flow-studie met betrekking tot de in- en uitstroom van fictieprogramma's in een tiental Europese landen tijdens de jaren 1990 en 1993. De keuze van deze jaren is gebaseerd op de redenering dat de richtlijn 'Televisie zonder Grenzen', aanvaard op 3 oktober 1989, slechts twee jaar later operationeel was. Men kan dan veronderstellen dat de richtlijn pas na enkele jaren, vooral dan vanaf 1992 en zeker 1993, enig effect kon ressorteren.

Alvorens de gegevens van dit Europees vergelijkend flowonderzoek te presenteren en te analyseren, geven we kort de redenen aan waarom we ons concentreren op fictie enerzijds, en op kleine Westeuropese landen en regio's anderzijds.

METHODOLOGIE: VERANTWOORDING VAN STEEKPROEF EN METHODEN

Concentratie op fictie

Algemene flow-studies in verband met de instroom van tv-programma's in Europa geven aan dat men de crisis in de Europese programma-industrie vrij precies kan afbakenen, zowel geografisch, als wat de categorieën betreft (o.a. Varis, 1985). Zo is het duidelijk dat de richtlijn 'Televisie zonder Grenzen' in hoofdzaak bedoeld is om de externe (lees: Amerikaanse) invoer van vooral entertainment en meer specifiek *fictie* te beperken. Ook tijdens de G.A.T.T.-onderhandelingen van eind 1993 werd deze categorie aangeduid als cruciaal, zowel in economisch, als in cultu-

reel opzicht. Het belang van fictie blijkt ook uit de aard van de steunmaatregelen in het MEDIA-programma. Zo voorziet het SCRIPT-project b.v. expliciet in leningen voor de ontwikkeling van fictieprojecten voor film en televisie (EC, 1994b:25).

Deze klemtoon op de productie en distributie van fictie past trouwens perfect in de beleidsdoelstelling om de Europese programmaindustrie tot ontwikkeling te brengen en zo de werkgelegenheid in de sector te stimuleren. Naast culturele argumenten (Van Poecke en Van den Bulck, 1994) gebruiken Europese beleidsmakers overigens meestal zeer duidelijke economische redenen om het strategisch belang van fictie en drama te onderlijnen. Als een populaire, uitermate dure en arbeidsintensieve categorie neemt fictie een zeer groot aandeel van de totale zendtijd voor haar rekening: afhankelijk van het type zender varieert dit van 25 tot 50% (zie Biltereyst, 1992; De Bens et al., 1992). De vraag naar populair dramamateriaal wordt, alleen al voor zenders in de EU, geschat op meer dan 160.000 uur, en dit cijfer stijgt exponentieel gezien het competitieve karakter van de Europese audiovisuele sector (Eurostat, 1994:12). Een andere cruciale reden om zich te concentreren op fictie, is te verwijzen naar het hoge aandeel van niet-Europese import: voor geen enkele andere categorie ligt het importaandeel hoger. Dit vertaalt zich zeer scherp in het handelsdeficit voor fictieel materiaal, dat werd berekend op zowat 1,3 miljard ECU ten voordele van de Verenigde Staten (ibid.). Voor heel wat zenders wordt het aandeel van VS-drama geschat op meer dan 50% - een aandeel dat sterk kan schommelen, afhankelijk van het taalgebied, de lokale productiecapaciteit, de graad van competitiviteit in een bepaalde regio, enz. (Dyson en Humphreys, 1990:20; Lange en Renaud, 1994:111-3).

Kleine landen en taalgemeenschappen

Om deze laatste reden concentreren we ons in dit onderzoek op de meest problematische regio's wat de afhankelijkheid van import betreft. Zoals openlijk aangegeven door de Europese beleidsmakers (EC, 1994a:20, 37, 46; zie ook Think Tank, 1994:1) vormen kleine landen en regio's met geringe productiecapaciteiten, werkzaam in een beperkt taalgebied, de meest problematische categorie. Vroeger flowonderzoek gaf al duidelijk de *structurele verschillen* aan tussen deze groep en landen met belangrijke produktiemogelijkheden zoals Frankrijk, Duitsland, Groot-Brittannië en Italië (Biltereyst, 1992; Sepstrup, 1989). Laatstgenoemde landen zouden ongeveer één vierde van de Europese interne circulatie van fictieprogramma's voor hun rekening nemen, terwijl de export van kleine lan-

den en taalgemeenschappen zeer beperkt is. Een ander belangrijk verschil tussen beide groepen is dat het fictieaanbod van zenders in kleine landen/taalgemeenschappen een meer gediversifieerd karakter vertoont, wat de herkomst betreft. Zenders in grote landen kennen een meer gepolariseerd aanbod tussen enerzijds VS-drama en lokale fictie anderzijds. Het onderzoek naar de instroom en de consumptie van fictie gaf ook aan dat naast structurele determinanten, vooral *taal- en culturele proximitéit* bijzonder belangrijk is om de interne circulatie van programma's te begrijpen. Voor EU-beleidsmakers vormt dit element meteen één van de grote struikelblokken voor de ontwikkeling van de Europese programma-industrie:

Besides the obvious structural defects in the European audiovisual industry, observers over the last 30 years have generally pointed to the linguistic and cultural diversity of Europe to explain or justify its permanent state of crisis and underdevelopment. (...) New technical possibilities must be used to the full in order to remove partitions between national markets and enable programmes to cross borders (...) If the industry is to benefit from the European market, investment in dubbing and subtitling is a priority requirement. (EC, 1994a:20)

Volgens de EU-beleidsmakers kunnen deze taal- en culturele barrières slechts overstegen worden door middel van grootscheepse investeringen in nieuwe technologieën, die een hoge kwaliteit kunnen waarborgen inzake dubbing en ondertiteling.

Internationale, diachronische flow-studie

Het onderzoek waarover we in dit artikel rapporteren, plaatst zich uitdrukkelijk binnen de traditie van zgn. internationale (tv-)flow-studies - een traditie waarin men een drietal belangrijke tendensen kan waarnemen sinds de groots opgezette UNESCO-studies van de jaren '70 en '80 (Nordenstreng en Varis, 1974; Varis, 1985). Zo is er sedert de jaren '80 een onmiskenbare trend om zich verder te concentreren en specialiseren in één bepaald genre of programmacategorie, zoals b.v. fictie (b.v. IIC, 1988; Larsen, 1990). Een tweede tendens in de flow-studies-traditie is om niet alleen de mate van de in- en uitstroom van tv-programma's te inventariseren, maar om ook indicatoren omtrent de consumptie van die programma's te gaan inventariseren (cf. Antola en Rogers, 1984; Biltereyst, 1992; Collins, 1990:238-41; Sepstrup, 1989; Sepstrup en Goonasekera, 1994; Straubhaar, 1983; *ibid.*, 1991; Straubhaar en Viscasillas, 1991). Een derde duidelijke richting, die pas recentelijk tot ontwikkeling is gekomen binnen de flow-studies-traditie, is het invoeren van een histo-

rische dimensie in de gegevens (b.v. Hellman en Sauri, 1994). Al deze tendensen in recente internationale flow-studies zijn hoofdzakelijk bedoeld om de aard, de omvang en de redenen van de ongelijke internationale stroom van tv-programma's te begrijpen.

Steekproef en methoden

Rekening houdend met al deze methodologische bedenkingen plaatst dit onderzoek zich uitdrukkelijk binnen deze traditie, en presenteert het zich als een internationaal georiënteerde, vergelijkende flow-studie met een duidelijke diachronische ingesteldheid. In dit onderzoek brengen we de gegevens samen van de instroom en consumptie van fictieprogramma's bij 18 Europese zenders gedurende de jaren 1990 en 1993.⁵

De gegevens werden verzameld op basis van enquêtes, die verstuurd werden naar de studiediensten van de verschillende zenders, waarbij vooral gepeild werd naar de globale zendtijd, de zendtijd en de herkomst van fictieprogramma's, en de populariteit ervan. In tegenstelling tot de meeste flow-studies gaat het hier niet om gegevens op basis van een beperkte steekproef (van b.v. enkele weken), maar wel om de gegevens voor een heel jaar. 'Fictie' werd gedefinieerd als een brede categorie, met daarin plaats voor zowel speelfilms als tv-films, fictionele series en serials.

De meeste van de 18 onderzochte zenders bevinden zich binnen de EU, m.n. de twee Belgische cultuurgemeenschappen, Denemarken, Nederland en Portugal. Daarnaast werden ook gegevens opgenomen van landen die (in 1993) geen deel uitmaakten van de EU, m.n. Oostenrijk, Noorwegen, Zweden en Zwitserland. Gezien de sterke federalistische ontwikkelingen in Spanje, werden ook gegevens verzameld van de Catalaanse zender TVC.

Voor alle (analytische) duidelijkheid dient er hier op gewezen te worden dat de respons van commerciële zenders op de vragenlijst betrekkelijk laag of van bedroevende kwaliteit was. Zoals het overzicht in tabel 1 aangeeft, is er een overwicht van publiekrechtelijke stations. Bij de analyse dient men er rekening mee te houden dat, zoals eerder flow-onderzoek aangaf, commerciële zenders veelal meer fictie en meer VS-import vertonen dan publiekrechtelijke zenders (Biltreyst, 1992; CIT, 1990; IIC, 1988:21).

Tabel 1 : Globale output en fictie-output (1990, 1993)

Land/streek Kanaal	Globale output 1990 (uren)	Globale output 1993 (uren)	Vershil 90/93 (%)	Fictie-output 1990 (uren)	Fictie- output 1993 (uren)	Vershil 90/93 (%)	% fictie in globale output 1990	% fictie in globale output 1993	Vershil 90/93 (%)
Oostenrijk									
ORF (2 kanalen)	10.903	10.827	-0,7	1.919	3.995	108,2	17,6	36,9	19,3
België: Vlaanderen									
BRTN1	2.915	3.489	19,7	755	1.406	86,2	25,9	40,3	14,4
BRTN2	1.379	1.590	15,3	182	353	94,0	13,2	22,2	9,0
VTM	2.922	3.898	33,4	1.230	1.879	52,8	42,1	48,2	6,1
België: Franstalig gedeelte									
RTBF	4.838	6.454	33,4	1.016	2.020	98,8	21,0	31,3	10,3
Denemarken									
DR	3.137	3.246	3,5	1.192	1.003	-15,9	38,0	30,9	-7,1
Nederland									
Openbare tv (3 kanalen)	8.744	10.484	19,9	2.251	2.013	-10,6	25,7	19,2	-6,5
Noorwegen									
NRK	3.164	3.372	6,6	503	617	22,7	15,9	18,3	2,4
Portugal									
RTP (2 kanalen) **	11.081	12.905	16,5	3.690	4.762	29,1	33,3	36,9	3,6
Spanje (Catalonië)									
TVC (2 kanalen)	n/b	10.751	n/b	n/b	3.580	n/b	n/b	33,3	n/b
Zweden									
SR (2 kanalen)	n/b	7.661	n/b	n/b	1.716	n/b	n/b	22,4	n/b
Zwitserland									
SRG (DRS)	5.518	5.458	-1,1	1.655	1.752	5,9	30,0	32,1	2,1
Som (uren) *	54.601	61.723	13,0	14.393	19.800	37,6	-	-	-
Som (uren)	-	80.135	-	-	25.096	-	-	-	-
Gemiddelde per kanaal *	3.900,1	4.408,8	13,0	1.028,1	1.414,3	37,6	26,3	31,6	5,4
Gemiddelde per kanaal	-	4.217,6	-	-	1.320,8	-	-	31,0	-
Aandeel in globale output (%) *	-	-	-	26,4	32,1	5,7	-	-	-
Aandeel in globale output (%)	-	-	-	-	31,3	-	-	-	-

* Gegevens voor alle kanalen, behalve TVC en SR (geen gegevens voor 1990 beschikbaar)

** Canal 1 en TV2

n/b Gegevens niet beschikbaar

ANALYSE

Globale zendtijd en zendtijd voor fictie

Alvorens te kijken naar de veranderingen in het aanbod van fictie, is het noodzakelijk een zicht te krijgen op de globale zendtijd. In de literatuur wordt vaak aangegeven dat de toenemende competitie en commercialisering de zenders ertoe dwingen om nieuwe time-slots te gaan aanboren, waardoor het globale tv-aanbod gevoelig toeneemt. Dit blijkt ook uit de gegevens in tabel 1 m.b.t. de globale zendtijd en die voor fictie.

Tijdens de periode 1990/93 steeg de totale output met 13%. Dit komt neer op een groei van zowat 3.900 uur per kanaal in 1990 (of meer dan tien uur per dag) naar 4.409 uur in 1993 (of meer dan twaalf uur per dag). Deze toch wel vrij spectaculaire groei is het sterkst bij de Vlaamse commerciële zender VTM (+ 33,4%) en bij de RTBF (+ 33,4%). Enkel bij de Oostenrijkse publieke omroep ORF en de Duitstalige Zwitserse zender DRS merkt men een lichte daling.

Output en programmatorisch gewicht van fictie

Deze toename in de globale zendtijd kan echter voor een groot deel op de rekening geschreven worden van de groei in het aanbod van fictioneel materiaal (tabel 1). Gedurende de periode 1990/93 steeg de globale fictie-output van een jaarlijks gemiddelde van 1.028 uur (of zowat drie uur per dag) naar 1.414 uur (of bijna vier uur). Deze expansie van fictie komt dus neer op zowat 37,6% in drie jaar tijd. De meest spectaculaire toename vindt men bij het Oostenrijkse ORF (+108,2%), de RTBF (+98,8%) en beide BRTN-kanalen (86,2% voor TV1, 94% voor TV2). Enkel in Nederland en Denemarken merkt men een eerder neergaande tendens (respectievelijk -15,9% en -10,6%).

Deze toch wel erg aanzienlijke groei in de fictievoorziening spiegelt zich ook af in het programmatorisch gewicht ervan. Ook al is de totale zendtijd sterk toegenomen (+13%), ziet men een stijging in het aandeel van fictie: van 26,4% in 1990 naar 32,1% in 1993, of een relatieve stijging van 5,7%. Vooral bij commerciële zenders zoals VTM (48,2%) is het aandeel van dramatisch materiaal zeer hoog. De hoogste aandelen merkt men in Vlaanderen (VTM; BRTN-TV1: 40,3%), Oostenrijk (36,9%) en Portugal (+36,9%).

Deze basisgegevens onderlijnen nogmaals het groot kwantitatief programmatisch belang van fictioneel materiaal voor stations in (kleine) Europese landen. Een centrale vraag in dit artikel is dan of deze expansie al dan niet ten goede is gekomen aan Europese producenten.

Tabel 2: Output van lokale en Europese fictie (1990, 1993)

Land/streek Kanaal	Eigen fictie			Geïmporteerde Europese fictie			Totale Europese fictie		
	Output 1990 (uren)	Output 1993 (uren)	Vershil 90/93 (%)	Output 1990 (uren)	Output 1993 (uren)	Vershil 90/93 (%)	Output 1990 (uren)	Output 1993 (uren)	Vershil 90/93 (%)
Oostenrijk									
ORF (2 kanalen)	165	303	83,6	n/b	1.655	n/b	n/b	1.958	n/b
België: Vlaanderen									
BRTN1	62	220	254,8	254	306	20,5	316	526	66,5
BRTN2	3	28	833,3	37	90	143,2	40	118	195,0
VTM	28	226	707,1	50	101	102,0	78	327	319,2
België: Franstalig gedeelte									
RTBF	27	35	29,6	492	991	101,4	519	1.026	97,7
Denemarken									
DR	239	207	-13,4	516	298	-42,2	755	505	-33,1
Nederland									
Openbare tv (3 kanalen)	267	341	27,7	609	516	-15,3	876	857	-2,2
Noorwegen									
NRK	44	61	38,6	189	291	54,0	233	352	51,1
Portugal									
RTP (2 kanalen) **	171	559	226,9	1.138	1.407	29,1	1.309	1.966	50,2
Spanje (Catalonië)									
TVC (2 kanalen)	n/b	272	n/b	n/b	631	n/b	n/b	903	n/b
Zweden									
SR (2 kanalen)	n/b	565	n/b	n/b	369	n/b	n/b	934	n/b
Zwitserland									
SRG (DRS)	98	96	-2,0	688	879	27,8	786	975	24,0
Som (uren) *	1.104	2.076	88,0	3.973	4.879	22,8	4.912	6.652	35,4
Som (uren)	-	2.913	-	-	7.534	-	-	10.447	-
Gemiddelde per kanaal *	78,9	148,3	88,0	331,1	406,6	22,8	409,3	554,3	35,4
Gemiddelde per kanaal	-	161,8	-	-	418,6	-	-	580,4	-
Aandeel in fictie-output (%) *	7,7	10,5	2,8	31,9	30,9	-1,0	39,4	42,1	2,7
Aandeel in fictie-output (%)	-	11,6	-	-	30,0	-	-	41,6	-

* Berekeningen voor alle kanalen met gegevens voor 1990 en 1993 (TVC en ST overall uitgezonderd; ORF uitgezonderd bij 'geïmporteerde Europese' en 'Europese fictie')

** Canal 1 en TV2

n/b Gegevens niet beschikbaar

Import versus lokale producties

Eén van de meest opvallende resultaten van de opsplitsing van de gegevens volgens herkomst, is dat het *aanbod van lokaal drama explosief is gestegen*. Dit is des te opvallender gezien de zeer hoge kostprijs van drama, de betrekkelijk lage productiecapaciteiten, evenals de financiële en budgettaire beperkingen van zenders in kleine landen/taalgebieden (Biltreyst, 1995b). Ondanks deze structurele moeilijkheden groeide het aanbod van lokaal drama bij de onderzochte stations met zowat 88% (zie tabel 2). Tijdens de periode 1990/93 ging het gemiddeld aanbod van 13 minuten per dag en per kanaal naar 24 minuten - of op jaarbasis van 79 naar 148 uren.

Deze expansie was vooral groot bij het Portugese RTP (+ 226,9%) en in Vlaanderen, waar de open en sterk competitieve markt een grote stimulans betekende voor de productie van populair lokaal drama: bij VTM (dat pas in 1989 werd opgestart) groeide het aanbod eigen fictie van 28 uur in 1990 naar 226 uur drie jaar later. Als reactie op dit fictiegeweld ging ook de BRTN het aanbod sterk opdrijven: op TV1 ging het eigen fictieaanbod van 62 naar 220 uur, of een toename van 254,8%. Ook in andere landen, zoals Oostenrijk, Nederland en Noorwegen, tekende zich eenzelfde tendens af.

Deze opvallende toename van eigen producties weerspiegelt zich ook in het procentueel aandeel binnen de globale fictie-output, waar er een stijging is van 7,7% naar 10,5%. Deze relatief spectaculaire groei betekent echter niet dat er een daling zou zijn van de import: in relatieve zin mag er dan al een daling zijn van importfictie (van 92,3% naar 89,5%), maar in *nominale zin* is er een stevige toename. De gegevens in tabel 2 leren ons dat de import van fictie bij de veertien zenders groeide van 13.289 uur in 1990 naar 17.724 uur drie jaar later (of een stijging van 33,3%).

Niet-nationale Europese import

Rekening houdend met de verschillende beleidsinspanningen om de interne flow te doen toenemen binnen de Unie, is het van belang om te kijken naar het aandeel en de herkomst van de Europese import. Een eerste bevinding van tabel 2 is dat er inderdaad een duidelijke toename is van de *niet-nationale Europese import*. Voor de twaalf zenders in tabel 2 werd deze toename berekend op 22,8%, gaande van 3.973 uur in 1990 naar 4.879 drie jaar later.

Deze nominale groei van de niet-nationale Europese import weet echter geen gelijke tred te houden met de globale toename in het fictieaanbod.

Er is dan ook in relatieve zin een daling in de Europese import. Deze procentuele afname is beperkt (-1%), en loopt van 31,9% naar 30,9%.

In het kader van de *EU-beleidsinspanningen* is het echter zeer opvallend dat deze daling in het aandeel van niet-nationale Europese import net zeer groot is bij een aantal stations binnen de Unie. Zo is de relatieve daling het grootst bij de publieke zenders in de lidstaten Denemarken (-42,2%) en Nederland (-15,3%). Daartegenover staat dat het hoogste aandeel van niet-nationale Europese fictie te vinden is bij de zenders buiten de EU, zoals bij de Zwitserse DRS (50,2%), de Noorse NRK (47,2%) en de Oostenrijkse ORF (41,1%) (zie tabel 6). In andere landen en vooral in een aantal EU-lidstaten is dat aandeel nogal zwak, in het bijzonder bij VTM (5,4%) en het Catalaanse TVC (17,6%). Het is bovendien niet onaannemelijk om te stellen dat het aandeel van de import nog lager zou liggen, indien we meer commerciële zenders in het overzicht hadden kunnen opnemen.

Belangrijkste Europese exporteurs

Om het aandeel van de belangrijkste Europese exportlanden te berekenen, kunnen we verschillende indicatoren gebruiken. Tabel 3 presenteert de flow in een nominale zin (in uren per jaar), terwijl tabel 6 de import op een proportionele wijze heeft berekend. Een belangrijke bevinding uit deze gegevens is dat het aandeel van *Groot-Brittannië* als belangrijkste Europese exporteur van tv-fictie sterk is afgenomen. Gedurende de periode 1990/93 ging de export naar de zenders in onze sample van 1.614 naar 1.509 uur, of een afname van 6,5%. Het aandeel van Brits drama ging er in het algemeen van 15,7% naar 11,8%. De belangrijkste afnemers waren het Noorse NRK (25%), de Nederlandse publieke omroepen (19,1%) en de twee zenders van het Portugese RTP (15,9 en 14,2%).

Het dalend belang van Britse programma's staat in contrast met de toename in de export van *Duitse* en *Franse fictie*, goed voor respectievelijk 8,4% en 4% in 1993. De export van *Italiaanse* fictieproducten is eerder marginaal, met een aandeel van zowat 1,7%. Een centrale determinant in het interne verkeer of stroom van fictieprogramma's blijft echter de taal- en culturele proximateit: de gegevens in tabel 3 tonen aan dat Duitse producenten b.v. vooral uitvoeren naar stations in Oostenrijk en Zwitserland; Franse naar Portugal, Spanje en België; Italiaanse naar Oostenrijk en Zwitserland.

Land/streek Kanaal	Groot-Brittannië			Duitsland			Frankrijk			Andere		
	Output 1990 (uren)	Output 1993 (uren)	Vershil 90/93 (%)	Output 1990 (uren)	Output 1993 (uren)	Vershil 90/93 (%)	Output 1990 (uren)	Output 1993 (uren)	Vershil 90/93 (%)	Output 1990 (uren)	Output 1993 (uren)	Vershil 90/93 (%)
Oostenrijk												
ORF (2 kanalen)	n/b	217	n/b	n/b	929	n/b	n/b	233	n/b	n/b	276	n/b
België: Vlaanderen												
BRTN1	116	87	-25,0	62	109	75,8	19	43	126,3	57	67	17,5
BRTN2	9	28	211,1	5	3	-40,0	0	40	xx	23	19	-17,4
VTM	26	59	126,9	0	30	xx	3	2	-33,3	21	10	xx
Denemarken												
DR	n/b	148	n/b	n/b	45	n/b	n/b	33	n/b	n/b	72	n/b
Nederland												
Openbare tv (3 kanalen)	379	384	1,3	109	76	-30,3	24	42	75,0	97	14	-85,6
Noorwegen												
NRK	81	154	90,1	29	22	-24,1	4	43	975,0	75	72	-4,0
Portugal												
RTP (2 kanalen) **	802	722	-10,0	123	121	-1,6	112	229	104,5	101	335	231,7
Spanje (Catalonië)												
TVC (2 kanalen)	n/b	398	n/b	n/b	0	n/b	n/b	133	n/b	n/b	100	n/b
Zweden												
SR (2 kanalen)	n/b	213	n/b	n/b	13	n/b	n/b	60	n/b	n/b	83	n/b
Zwitserland												
SRG (DRS)	201	75	-62,7	242	590	143,8	133	75	-43,6	111	139	25,2
Som (uren) *	1.614	1.509	-6,5	570	951	66,8	295	474	60,7	485	656	35,3
Som (uren)	-	2.485	-	-	1.938	-	-	933	-	-	1.187	-
Gemiddelde per kanaal *	161,4	150,9	-6,5	57,0	95,1	66,8	29,5	47,4	60,7	48,5	65,6	35,3
Gemiddelde per kanaal	-	146,2	-	-	114,0	-	-	54,9	-	-	69,8	-
Aandeel in fictie-output (%) *	15,7	11,8	-3,9	5,6	7,4	1,9	2,9	3,7	0,8	4,7	5,1	0,4
Aandeel in fictie-output (%)	-	10,8	-	-	8,4	-	-	4,0	-	-	5,1	-

* Gegevens voor alle kanalen, behalve voor DR, ORF, TVC en SR (geen gegevens beschikbaar voor 1990); geen specifieke gegevens voor RTBF

** Canal 1 en TV2

n/b Gegevens niet beschikbaar

Tabel 3: Oorsprong van geïmporteerde Europese fictie (1990, 1993)

Hiermee zijn we meteen ook beland bij de vraag in hoeverre de zgn. *Europese quotaregeling* van de richtlijn daadwerkelijk gevolgd wordt voor wat fictie betreft. Opvallend in dit geval is dat het voornamelijk zenders buiten de EU (in 1993!) waren, die de 50%-norm hebben 'gevolgd'. Het aandeel van Europese fictie is het grootst bij de Noorse NRK (57,1%), de Zwitserse DRS (55,7%) en de Zweedse SR (54,4%). Daarna volgen de Belgische RTBF (50,8%) en het Deense DR (50,3%), elk met een aandeel van Europese fictie, dat net de norm van 50% haalt (zie tabel 6).

Niet-Europese import

Een andere belangrijke vraag betreft de import van buiten Europa, in hoofdzaak die vanuit de VSA (zie tabellen 4 en 6). Een centrale bevinding hier is dat de import van *VS-fictioneel materiaal* in nominale zin sterk is toegenomen, maar dat het procentuele aandeel ervan de laatste jaren licht is afgenomen. De nominale groei bedraagt 21,7% (van 5.585 naar 6.798 uur in 1993), en is het duidelijkst in België (+67,2% voor de RTBF b.v.), Denemarken (+17,3%) en Portugal (+15,6%). In andere landen zoals Nederland en Noorwegen is er sprake van een gevoelige daling (-4,2% en -3,2%).

Deze nominale groei liep dus niet volledig gelijk met de toename in de globale fictie-output, zodat we kunnen spreken van een relatieve daling in het aandeel van VS-fictie van 1,8% (van 44,8% naar 43%).

De 18 zenders in tabel 4 zonden samen zowat 11.649 uur VS-drama uit in 1993 (een gemiddelde van 647 uur per kanaal, of bijna 2 uur per dag), goed voor 46,4% van de globale fictie-output. Het hoogste aandeel vonden we bij VTM (70,5%), TVC (62,4%), BRTN-tv2 (55%), de Nederlandse publieke zenders (48,1%) en ORF (47,5%).

Wanneer we kijken naar de andere belangrijke internationale exporteurs, dan merken we dat hun aandeel relatief beperkt blijft (tabellen 4 en 6). De gegevens in dit onderzoek tonen de vrij marginale en afnemende positie van *Australische series en serials* aan (2,8% in 1993, een daling van 0,9%). Enkel in Nederlandstalige kleine regio's (Vlaanderen en Nederland) is hun aandeel relatief belangrijk (tussen 5,3% en 11,7%).

Het programmatisch gewicht van fictie uit andere landen blijft vrij stabiel en schommelt rond 11%. Twee relatief belangrijke fictie-exporterende landen zijn *Brazilië* en *Japan*, goed voor respectievelijk en gemiddeld 2,9% en 0,4%⁶ (tabel 6). In deze context moet men opnieuw verwijzen naar de rol van de culturele en taalproximiteit: Braziliaanse televisiefictie

Tabel 4: Output van niet-Europese fictie per kanaal (1990, 1993)

Land/streek Kanaal	VS-fictie			Australische fictie			Fictie andere landen		
	Output 1990 (uren)	Output 1993 (uren)	Verschil 90/93 (%)	Output 1990 (uren)	Output 1993 (uren)	Verschil 90/93 (%)	Output 1990 (uren)	Output 1993 (uren)	Verschil 90/93 (%)
Oostenrijk									
ORF (2 kanalen)	n/b	1.897	n/b	n/b	33	n/b	n/b	107	n/b
België: Vlaanderen									
BRTN1	324	618	90,7	52	165	217,3	63	97	54,0
BRTN2	48	194	304,2	57	4	-93,0	37	37	0,0
VTM	1.018	1.324	30,1	111	206	85,6	23	22	-4,3
België: Franstalig gedeelte									
RTBF	457	764	67,2	0	7	xx	40	223	457,5
Denemarken									
DR	388	455	17,3	0	7	xx	49	36	-26,5
Nederland									
Openbare tv (3 kanalen)	1.011	969	-4,2	168	106	-36,9	196	81	-58,7
Noorwegen									
NRK	189	183	-3,2	34	9	-73,5	47	73	55,3
Portugal									
RTP (2 kanalen) **	1.401	1.619	15,6	143	90	-37,1	837	1.087	29,9
Spanje (Catalonië)									
TVC (2 kanalen)	n/b	2.233	n/b	n/b	33	n/b	n/b	411	n/b
Zweden									
SR (2 kanalen)	n/b	721	n/b	n/b	36	n/b	n/b	25	n/b
Zwitserland									
SRG (DRS)	749	672	-10,3	22	5	-77,3	97	100	3,1
Som (uren) *	5.585	6.798	21,7	587	599	2,0	1.389	1.756	26,4
Som (uren)	-	11.649	-	-	701	-	-	2.299	-
Gemiddelde per kanaal *	465,4	566,5	21,7	48,9	49,9	2,0	115,8	146,3	26,4
Gemiddelde per kanaal	-	647,2	-	-	38,9	-	-	127,7	-
Aandeel in fictie-output (%) *	44,8	43,0	-1,8	4,7	3,8	-0,9	11,1	11,1	0,0
Aandeel in fictie-output (%)	-	46,4	-	-	2,8	-	-	9,2	-

* Gegevens voor alle kanalen, behalve voor ORF, TVC en SR (geen gegevens beschikbaar voor 1990)

** Canal 1 en TV2

n/b Gegevens niet beschikbaar

werd vooral geïmporteerd door de Portugese publieke zenders RTP Canal 1 (18,4%) en TV2 (15,6%), terwijl het betrekkelijk onbelangrijk is voor de andere zenders in de steekproef.

Populariteit

De kracht van de culturele nabijheid in het sturen van de tv-stromen is hoofdzakelijk gebaseerd op de voorkeuren en de smaak van het lokale publiek. In dit laatste deel van de analyse gaan we daarom kort in op een indicator met betrekking tot de publieke consumptie. Verscheidene auteurs hebben in het verleden al gewezen op het belang, maar ook op de moeilijkheid om gegevens over de publieke consumptie en voorkeur te integreren in internationale flow-studies. In deze context werden zeer uiteenlopende indicatoren gehanteerd (waaronder kijkdichtheden, populariteitslijsten,...), maar telkens werd gewezen op de beperkte indicatieve waarde ervan (b.v. Antola en Rogers, 1984; Straubhaar, 1983; Sepstrup en Goonasekera, 1994). In dit vervolgonderzoek, dat vooral belangstelling heeft voor de herkomst van de meest populaire fictieprogramma's, maakten we gebruik van zgn. populariteitslijsten met betrekking tot de 20 meest succesvolle fictieprogramma's tijdens de prime-time in 1993. De programma's werden systematisch geordend en geanalyseerd volgens de herkomst en de taal. Alhoewel deze populariteitslijsten geen hoge representatieve waarde hebben voor de gehele fictie-output, kunnen ze wel beschouwd worden als indicatief voor de publieke voorkeuren, vooral dan binnen een internationale vergelijkende context.

Tabel 5, die men kan beschouwen als een populariteitsmatrix, geeft eerst en vooral de populariteit aan van drama in de eigen taal of van eigen makelij. Alhoewel het aandeel van nationaal drama relatief beperkt is (11,6% in 1993), is het zeer goed vertegenwoordigd in de matrix (35%). Hetzelfde geldt voor programma's in de lokale taal (50,5%).

Ook Amerikaanse fictieprogramma's zijn goed present in de tabel (35,5%), hetgeen iets minder is dan het aandeel ervan in de output (46,4%). Deze gegevens moeten natuurlijk met voorzichtigheid gehanteerd worden, maar ze onderlijnen alleszins de blijvende aantrekkingskracht van Amerikaanse fictie in Europa.

Het aandeel van fictieprogramma's uit andere Europese landen houdt grosso modo gelijke tred met hun aandeel in het aanbod. Britse fictie b.v., goed voor 10,8% in de output, levert 8,5% van de meest populaire programma's (zie tabellen 3 en 5). De populariteit van niet-Europese en niet-Amerikaanse programma's is marginaal (0,5%), alhoewel ze 11% van het aanbod aanleveren.

Tabel 5: Oorsprong van de 20 meest populaire fictieprogramma's tijdens de prime-time (per kanaal, 1993)

Land/streek Omroep	Nationale/ eigen fictie	Fictie in eigen taal	Verenigde Staten	Australië	Groot- Britannië	Duitsland	Frankrijk	Italië	Andere Europese landen	Totaal Europese landen *	Andere landen
Oostenrijk ORF	4	14	5			10		1		11	
België: Vlaanderen											
BRTN1	14	15	2		1	2			1	4	
BRTN2			17		2			1		3	
VTM	10	11	8		1				1	2	
België: Franstalig gedeelte											
RTBF		10	9				10		1	11	
Denemarken											
DR	10	10	9		1					1	
Nederland											
Openbare tv	10	10	7		3					3	
Norwegen											
NRK	9	9	4		5	1			1	8	
Spanje (Catalonië)											
TVC	8	8	7		2				3	5	
Zwitserland											
DRS	5	14	3		2	9				11	1
Totaal	70	101	71	0	17	22	10	2	7	59	1
Percentage	35	50,5	35,5	0	8,5	11	5	1	3,5	29,5	0,5

Voor series en serials werden alleen de hoogste kijkcijfers genomen

* Nationale of eigen fictie uitgezonderd

Deze indicatoren moeten uiteraard met methodologische voorzichtigheid worden benaderd, maar twee tendensen tekenen zich duidelijk af: naast het blijvend succes van VS-drama, is er sprake van het strategisch belang van programma's met een korte taal- en culturele afstand.

INTERPRETATIE EN DISCUSSIE

Overige beleidsniveaus en algemene tendensen in de tv-sector

Deze empirische studie concentreerde zich op de intra-Europese stroom van tv-fictie tijdens de jaren 1990/93 - een periode tijdens dewelke verschillende beleids- en wetgevende maatregelen werden getroffen om de productie en distributie van lokale programma's te beschermen en te stimuleren (cf. de versterking van het MEDIA-programma, de richtlijn 'Tv zonder Grenzen', enz.). Dit diachronisch flow-onderzoek richtte zich vooral op de problematiek van de afhankelijkheid van zenders in kleine landen en taalgemeenschappen met beperkte productiecapaciteiten.

Bij de verdere interpretatie van deze gegevens dient men echter niet alleen rekening te houden met het Europees beleid, maar ook, zoals de professionele denktank aangaf (Think-Tank, 1994), met een aantal andere beleidsniveaus. Hierbij moet men natuurlijk verwijzen naar de verschillende *regionale en nationale steunmechanismen* die betrekking hebben op de productie van lokaal fictioneel materiaal. De bestaande overzichten van dergelijke Europese beleidsniveaus (b.v. CNC, 1989; Dibie, 1991; Pauwels, 1994; Tavenas en Volard, 1989) tonen een bijzonder versplinterd beeld van zeer uiteenlopende steunmechanismen, waarvan er zich heel wat richten op de steun aan de noodlijdende filmproductie. Ondanks het EU-beleid terzake werden er tijdens de afgelopen jaren verscheidene steunfondsen opgericht voor de tv-productie (vooral met betrekking tot fictie). Zo is er in verschillende landen en regio's een duidelijke tendens merkbaar om grotere fondsen op te richten voor film- en tv-productie, of om de bestaande steunmaatregelen voor langspeelfilmproductie open te stellen voor drama in brede zin (met inbegrip van tv-fictie; cf. Vlaanderen, Portugal, Denemarken). Deze tendens van convergentie tussen film- en tv-fictieproductie is trouwens ook merkbaar op een ruimer supranationaal Europees niveau (Europese Commissie, 1994b). In Vlaanderen b.v. werd begin 1994 het bestaande steunmechanisme voor filmproductie geopend en breder vertaald naar een audiovisueel fonds voor film- en televisieproductie (b.v. Permentier, 1994).

Een ander cruciaal gegeven, waarmee rekening gehouden moet worden bij de interpretatie van de resultaten van ons onderzoek, zijn natuurlijk de *algemene tendensen binnen de internationale tv- en audiovisuele sector*. Het spreekt voor zich dat een aantal algemene tendensen - die vaak op een vrij modieuze wijze worden aangeduid als deregulering, transnationalisering, convergentie en synergie - een dominerende invloed hebben op de concrete praktijk van productie en programma-aankoop bij de verschillende stations. In de context van drama en fictie dient men vooral te verwijzen naar de steeds toenemende vraag naar populaire programma's en programmaformules op de internationale markt; de exploderende kostprijs van deze produkties; de stijgende competitie binnen nationale en regionale markten; de ethiek van kostenbeheersing, financiële rationalisering en efficiënt management binnen zowel private als publieke zenders, enz.

Op dit ogenblik blijft het echter een open vraag welke invloed er precies uitgaat van deze algemene tendensen op de effectiviteit van het supranationaal Europees beleid. De vraag of de verschillende vormen van lokale en nationale steunmaatregelen het gemeenschappelijk Europese beleid niet op een of andere manier vervalsen, is cruciaal, maar zelden afdoende empirisch onderzocht.

Exponentiële groei en bipolarisatie

Een eerste duidelijke tendens, die vooral toe te schrijven valt aan de groeiende competitiviteit binnen de verschillende Europese deelmarkten, is het steeds *groter wordend programmatorisch belang van dramaproducties binnen een exploderende globale televisie-output*. Een ander resultaat, dat enigszins ingaat tegen de EU-beleidsdoelstellingen, is dat dit exponentieel groeiend fictieaanbod *niet* ingrijpend gezorgd heeft voor een *intensere intern verkeer binnen de Unie*. In nominale zin is er wel een toename van de niet-nationale, Europese produkties, maar het aandeel gaat in een dalende lijn. Dit betekent dat VS-produkties de stroom blijven domineren met een stabiel marktaandeel van zowat 50% van het verkeer.

De belangrijkste tendens echter is dat vooral in kleine Europese landen/regio's met beperkte productiecapaciteiten er een beduidende groei valt af te tekenen in het voordeel van nationaal of eigen drama.

Wanneer men deze tendensen bekijkt vanuit een beleidsoogpunt, moet men durven te erkennen dat ze grotendeels ingaan tegen de geest van de Europese doelstellingen. Er is ten eerste geen bemoedigende versterking van de intra-Europese flow. De 50%-norm voor Europese produkties

wordt voor fictie door bijna geen enkele zender binnen de Unie gehaald. Het is natuurlijk moeilijk om na te gaan of deze norm ook zonder enig supranationaal beleid zou worden gehaald (zie hoger: contextuele factoren), maar het is opvallend dat stations buiten de Unie (in 1993) er wel in slagen meer dan 50% Europese producties te vertonen.

Een andere belangrijke tendens, die eveneens vragen stelt bij de effectiviteit van het Europees beleid, heeft betrekking op een verdere *bipolarisatie* van het aanbod. Hiermee bedoelen we dat de groeiende competitie in de meeste landen een tendens losweekt waarbij de zenders zich gaan toespitsen op enerzijds lokale programmastrategieën en anderzijds op een stabiele afhankelijkheid ten aanzien van Amerikaanse producten. Het gaat hier in het algemeen om een duidelijke tendens tot groeiende (bi-)polarisatie tussen plaatselijke en VS-programma's. Deze tendens, die net zo kenmerkend was voor de programmastructuur van zenders in grote Europese exporterende landen, werd eerder al omschreven als 'one of the most negative symptoms of the change in the audiovisual market in the EU' (Think-Tank, 1994:30). Ons onderzoek toont aan dat net deze tendens nu ook wordt overgenomen door de zenders in kleine landen/taalgemeenschappen.

Bij dit alles dient men zich natuurlijk de centrale vraag te stellen - zoals ook de professionele denktank tussen de regels door aangeeft (ibid.:29) - of al deze tendensen uiteindelijk niet gewoonweg veroorzaakt werden door het beleid van wilde liberalisering en commercialisering, hetgeen geleid heeft tot een ongeziene concurrentie. Gaat het hier m.a.w. niet om één van de interne tegenstrijdigheden van het Europese beleid? Het gaat hier om de vraag of de liberalisering en de daarbij horende groeiende afhankelijkheid van populaire VS-import niet haaks komen te staan op initiatieven om de Europese distributie te steunen. Deze kritische, maar fundamentele vragen werden uiteraard niet overgenomen in de uiteindelijke versie van de Green Paper.

Technocratisch beleid

Een andere belangrijke factor, waarvan de reikwijdte onvoldoende wordt ingeschat door de Europese beleidsmakers, is de kracht van de *taal- en culturele proximateit*. Deze factor kwam duidelijk uit de verf bij de analyse van de consumptie en de populariteit van lokaal drama, maar ze beïnvloedde ook de stromen en het interne verkeer. Volgens de Green Paper (Europese Commissie, 1994a:46) kunnen deze taal- en culturele barrières in de Europese stroom gemakkelijk overwonnen worden door gebruik te maken van hoog-kwalitatieve 'dubbing' en 'subtitling'-technologie.

In deze context kan men zich echter wel de vraag stellen of culturele proximitieit herleid kan worden tot het taalaspect alleen, en of men het niet breder moet bekijken (cf. proximitieit in stijl, vormgeving en inhoud). Hier lijkt het aangewezen om te verwijzen naar een courant gebruik in Hollywood om eenvoudigweg succesvolle buitenlandse (lees: Europese) formats en scripts opnieuw volledig te verfilmen en te vertalen naar de lokale context. Dit voorbeeld toont aan dat een louter technologische ingreep op het aspect taal alleen onmogelijk kan optornen tegen de kracht van de culturele proximitieit (of afstand) bij de distributie van fictie. Een gelijkaardige technocratische benadering vinden we in andere delen van de Green Paper. Zo wordt er de vraag geopperd of men niet moet afstappen van het beleid om bepaalde projecten te steunen (de 'project-by-project'-benadering), ten voordele van een meer structurele benadering. Hierbij zou men dan voorrang verlenen aan 'companies with potential for a number of programmes, thereby helping them to spread the inherent risks' (Europese Commissie, 1994a:36-7). Deze optie, die heel wat aanhangers telt, wordt echter op verschillende gronden aangevochten: zo zou het belang van lobbywerk nog toenemen; grote produktiehuizen in (grote) landen met goed uitgebouwde produktiefaciliteiten zouden worden bevoordeeld; en het zou het monopoliseringsproces in de audiovisuele sector nog doen toenemen. In deze context is het ook onduidelijk hoe deze beleidlijnen (cf. de trend om produktiehuizen te steunen eerder dan bepaalde projecten; steun aan een globale pan-Europese dimensie eerder dan een intra-Europese dimensie; het onderschatten van het belang van de taal- en culturele barrières) uiteindelijk verzoend kunnen worden met de retorische verzuchting om de culturele diversiteit te blijven garanderen (ibid.:37).

Het is echter noodzakelijk dat het beleid rekening houdt met de bestaande structurele ongelijkheden en met de culturele barrières binnen Europa. De vraag kan gesteld worden of de sterke nadruk op een pan-Europese dimensie voor de distributie niet nog beter kan worden aangevuld met maatregelen die vooral de co-produktie en distributie tussen bepaalde landen en regio's versterken, hierbij inspelend op de bestaande taal- en culturele banden. Vooral coproduktie van hoog-kwalitatieve programma's zouden hierbij gesteund worden, aangezien goedkoop gemaakte produkties bestemd voor een lokale markt maar weinig exportkansen bieden.

Tabel 6: Oorsprong van fictie per kanaal (%; 1993)

Land/streek Omroep	Nationale/ eigen fictie	Verenigde Staten	Australië	Japan	Brazilië	Groot- Brittannië	Duitsland	Frankrijk	Italië	Andere Europese landen	Totaal Europese landen *	Andere landen
Oostenrijk												
ORF	7,6	47,5	0,8	0,4	1,0	5,4	23,3	5,8	5,3	1,6	41,4	1,3
België: Vlaanderen												
BRTN1	15,7	44,0	11,7	0,4	0,0	6,2	7,8	3,1	0,8	4,0	21,8	6,5
BRTN2	7,9	55,0	1,1	0,0	0,0	7,9	0,9	11,3	1,4	4,0	25,5	10,5
VTM	12,0	70,5	11,0	0,0	0,0	3,1	1,6	0,1	0,2	0,4	5,4	1,2
België: Franstalig gedeelte												
RTBF	1,7	37,8	0,3	0,0	0,0	n/b	n/b	n/b	n/b	n/b	49,1	11,0
Denemarken												
DR	20,6	45,4	0,7	0,4	0,0	14,8	4,5	3,3	1,5	5,7	29,7	3,2
Nederland												
Openbare zenders	16,9	48,1	5,3	0,0	0,0	19,1	3,8	2,1	0,7	0,0	25,7	4,0
Noorwegen												
NRK	9,9	29,7	1,5	0,0	0,0	25,0	3,6	7,0	0,5	11,2	47,2	11,8
Portugal												
RTP-Canal 1	15,9	36,2	3,0	0,0	18,4	15,9	0,0	3,2	1,0	4,5	24,7	1,9
RTP-TV2	6,6	31,3	0,5	3,6	15,6	14,2	5,6	6,8	1,4	7,4	35,5	6,8
Spanje: Catalonië												
TVC	7,6	62,4	0,9	0,0	0,0	11,1	0,0	3,7	1,4	1,4	17,6	11,5
Zweden												
SR	32,9	42,0	2,1	0,6	0,1	12,4	0,8	3,5	2,6	2,2	21,5	0,8
Zwitserland												
DRS	5,5	38,4	0,3	0,2	0,8	4,3	33,7	4,3	3,1	4,9	50,2	4,7
Gemiddelde	12,8	45,1	3,2	0,4	2,9	12,2	7,1	4,5	1,7	4,0	29,5	6,1

* Nationale of eigen fictie uitgezonderd

n/b Gegevens niet beschikbaar

NOTEN

- 1 Voor een overzicht en commentaar bij deze vrijhandelsgesprekken en de discussies hieromtrent, zie o.a. Biltereyst, 1995a en 1995c; Ralite, 1993; Royen en Buob, 1993; Think-Tank, 1994:11-15; Van Poecke en Van den Bulck, 1994.
- 2 Hier verwijzen we naar de richtlijn 'Televisie zonder Grenzen' (Council, 1989) als het algemene kader voor het principe van het vrije verkeer van tv-diensten; evenals naar verschillende projecten binnen het MEDIA-programma (EC, 1993; 1994b) ter ondersteuning van de produktie en de distributie van audiovisuele goederen.
- 3 Zie o.a. Collins, 1994; Dyson en Humphreys, 1990; Schlesinger, 1994; Silj, 1992; Think-Tank, 1994:37-41.
- 4 In deze context is het niet verbazend dat dit rapport tot positieve conclusies kwam m.b.t. de impact, m.n. dat het MEDIA-programma diende te worden versterkt (EC, 1993b:14-5).
- 5 Het gaat hier meer specifiek om een follow-up studie, waarbij de gegevens van 1990 eerder al werden gepubliceerd (o.a. Biltereyst, 1992).
- 6 Anders dan in de eerste studie (Biltereyst, 1992), nemen we hier ook gegevens op over Brazilië en Japan.

LITERATUURLIJST

- Antola, L. & Rogers, E. (1984) 'Television Flows in Latin America', *Communication Research*, 11 (2): 183-202.
- Biltereyst, D. (1992) 'Language and Culture as Ultimate Barriers?', *European Journal of Communication*, 7 (4): 517-40.
- Biltereyst, D. (1995a) *Hollywood in het Avondland. Analyse van de Afhanke-lijkheid en de Impact van VS-televisie in Europa*. Brussel: VUBPress.
- Biltereyst, D. (1995b) 'Taalverwantschap, Culturele Affiniteit en Economie: Determinanten in het Europese Fictie-Aanbod', in P. Rutten & K. Hamers (red.) *Internationalization in Mass Communication and Cultural Identity*. Nijmegen: ITS, K.U.Nijmegen.
- Biltereyst, D. (1995c) 'European Audiovisual Policy and the Cross-border Circulation of Fiction. A Follow-up Flow-study', *European Journal of Cultural Policy*, 2 (1): 3-24.
- Burgelman, J.-C., Biltereyst, D. & Pauwels, C. (red.) (1995) *Audiovisuele Media in Vlaanderen*. Brussel: VUBPress.
- CIT (1990) *The Market for TV Programming in Western Europe 1990*. London: Communications & Information Technology.
- CNC (1989) *Les Aides à la Production Cinématographique. Enquête sur 12 Pays*. Paris: Centre Nationale de la Cinématographie.
- Collins, R. (1990) *Culture, Communication, and National Identity*. Toronto: University of Toronto Press.

- Collins, R. (1994) *Broadcasting and Audio-visual Policy in the European Single Market*. London: John Libbey.
- Council (1989) *Council Directive 'Television without Frontiers'*, Council of the European Communities, 3 Octobre 1989. (89/552/EEC).
- De Bens, E., Kelly, M. & Bakke, M. (1992) 'Television Content: Dallasification of Culture?', in K. Siune & W. Truetzschler (eds.) *Dynamics of Media Politics. Broadcasting and Electronic Media in Western Europe*. London: Sage.
- Dibie, J.N. (1991) *Les Interventions Publiques dans le Financement de la Production Cinématographique et Audiovisuelle en Europe Continentale*. Strasbourg: Council of Europe.
- Driessen, F.M. & Boon, H. (1991) *De Filmfondsen in de Jaren Tachtig*. Utrecht: Bureau Driessen.
- Dyson, K. & Humphreys, P. (eds.) (1990) *The Political Economy of Communications. International and European Dimensions*. London: Routledge.
- EC (1993a) *Commission Communication on the Evaluation of the Action Programme to Promote the Development of the European Audiovisual Industry*. Luxembourg: Europese Commissie, 23 juli 1993.
- EC (1993b) *White Paper. Growth, Competitiveness and Employment - the Challenges and Ways Forward into the 21st Century*. Brussel: Europese Commissie, 5 december 1993.
- EC (1994a) *Green Paper. Strategy Options to Strengthen the European Programme Industry in the Context of the Audiovisual Policy of the European Union*. Brussel: Europese Commissie, 7 april 1994.
- EC (1994b) *Media: Guide for the Audiovisual Industry*. Brussel: Europese Commissie.
- Eurostat (1994) 'Audiovisual services', *Panorama 1994*, Brussel: Eurostat.
- Hellman, H. & Sauri, T. (1994) 'Public Service Television and the Tendency Towards Convergence: Trends in Prime-Time Programme Structure in Finland, 1970-92', *Media, Culture & Society*, 16 (1): 47-71.
- IIC (1988) *Stories come first: Television Fiction in Europe*. London: International Institute of Communications.
- Lange, A. & Renaud, J.-L. (1989) *The Future of the European Audiovisual Industry*. Manchester: European Institute of the Media.
- Larsen, P. (ed.) (1990) *Import/Export: International Flow of Television Fiction*. Paris: Unesco.
- Média Salles (1993) *European Cinema Yearbook. A Statistical Guide*. Milan: Cinéma d'Europe.
- Nordenstreng, K. & Varis, T. (1974) *Television Traffic - A One-Way Street ?* Paris: Unesco.
- Pauwels, C. (1994) 'Vlaamse Beleidsmogelijkheden in een Europees Perspectief', in J.C. Burgelman, D. Biltereyst & C. Pauwels (eds.) *Audiovisuele Media in Vlaanderen*. Brussel: VUBPress.
- Permentier, L. (1994) 'Driehonderd Miljoen Frank Steun voor Audio-Visuele Producties', *De Standaard*, 14 september 1994.

- Ralite, J. (1993) 'Danger pour la Civilisation', *Le Monde*, (476): 32.
- Royen, M.-C. & Buob, J. (1993) 'Voulons-Nous une Europe Américaine?', *Le Vif/L'Express*, 15 oktober 1993.
- Schlesinger, Ph. (1994) 'Europe's Contradictory Communicative Space', *Daedalus*, 123 (2): 25-52.
- Sepstrup, P. (1989) 'Research into International Television Flows: A Methodological Contribution', *European Journal of Communication*, 4 (4): 393-407.
- Sepstrup, P. & Goonasekera, A. (1994) *TV Transnationalisation: Europe and Asia*. Paris: Unesco.
- Silj, A. (1992) *The New Television in Europe*. London: John Libbey.
- Straubhaar, J. (1991) 'Beyond Media Imperialism: Assymetrical Interdependence and Cultural Proximity', *Critical Studies in Mass Communication*, 8 (1): 39-59.
- Straubhaar, J. & Viscasillas, G. (1991) 'Class, Genre, and the Regionalization of Television Programming in the Dominican Republic', *Journal of Communication*, 41 (1): 53-69.
- Tavenas, S. & Volard, F. (1989) *Guide du Cinéma Européen*. Paris: Ramsay.
- Think-Tank (1994) *Report by the Think-Tank on the Audiovisual Policy in the European Union*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, March 1994.
- Van Poecke, L. & Van den Bulck, H. (eds.) (1994) *Culturele Globalisering en Lokale Identiteit. Amerikanisering van de Europese Media*. Leuven: Garant.
- Varis, T. (1985) *International Flow of Television Programmes*. Paris: Unesco.

de paradoxale relatie tussen televisie en geheugenprestaties

een onderzoek naar de relatie tussen het geheugen en de perceptie van kinderen en volwassenen in twee leersituaties

marina meeuwisse

Sedert Ebbinghaus is het geheugen onderwerp van wetenschappelijk onderzoek geweest, onderzoeken die in het algemeen zijn uitgevoerd in het laboratorium. Baddeley (1990) constateert dat er de afgelopen tien jaar sprake is van een toename van ecologische studies naar het geheugen. Tegelijk constateert hij een controverse tussen de standaard laboratoriumbenadering en de ecologische, meer op het dagelijkse leven gerichte benadering. De gecontroleerde en relatief eenvoudige situatie van het laboratoriumexperiment biedt de mogelijkheid om gedegen theorieën te kunnen formuleren. De houdbaarheid van deze theorieën moet echter getest kunnen worden aan het dagelijkse leven. Beide benaderingen zijn nodig om tot juiste inzichten te komen over het menselijke geheugen.

Deze studie is geïnspireerd op de bevinding dat kinderen meer van het televisiejournaal onthouden dan van tekst (Vooijs et al, 1992). Door hen is een onderzoek uitgevoerd waarbij het videomateriaal van zes nieuwsfragmenten uit het jeugdjournaal aan twee groepen kinderen is getoond: één groep die niet op de hoogte was van het feit dat zij een kennistoets zou krijgen direct na afloop van het experiment, en één groep die dit wel wist. Hierbij is gevonden dat de herinnering van gedrukte media voor kinderen superieur is aan audiovisuele media in de conditie 'toetsverwachting'. In de conditie 'geen toetsverwachting' is de herinnering voor audiovisuele media superieur aan die voor tekst. Het meest opvallend aan deze data is dat kinderen in de conditie 'geen toetsverwachting' na drie weken een betere geheugenprestatie leveren in vergelijking met de prestatie in de conditie 'toetsverwachting'.

Het feit dat deze bevindingen in tegenspraak zijn met resultaten uit geheugenonderzoek (zie hiervoor o.a. Baddeley, 1993), is de directe aanleiding geweest voor dit onderzoek.

Vanuit geheugenonderzoek worden de bevindingen van Vooijs et al. (1992) belicht; op basis hiervan zijn enkele hypothesen geformuleerd die in een experiment zijn getoetst.

LEREN: INCIDENTEEL OF INTENTIONEEL?

In eerdere mediumvergelijkende studies zijn de proefpersonen steeds op de hoogte geweest van het feit dat zij direct na afloop van het experiment een geheugentest zouden krijgen. In het onderzoek van Vooijs et al. (1992) is hiervan afgeweken door een conditie toe te voegen waarbij dit niet het geval is (de conditie 'zonder toetsverwachting'). Door toevoeging van de conditie 'geen toetsverwachting' heeft men getracht een conditie te creëren die 'zo veel mogelijk op de thuissituatie lijkt'. Kijkers of luisteraars worden in de thuissituatie ook niet getest; dit zal de mentale inspanning tijdens de informatieverwerking beïnvloeden. Er wordt verondersteld dat een optimaal geheugenmechanisme wordt geactiveerd, wanneer iemand weet dat er een geheugentest volgt. Vanuit geheugenonderzoek zijn experimenten waarbij de 'levels of processing theory' de basis vormt, met een vergelijkbaar design uitgerust.

In 1972 introduceerden Craik en Lockhart de 'levels of processing theory' (LOP), een theorie waarmee zij een raamwerk voor geheugenonderzoek hebben aangereikt. Deze theorie is gebaseerd op de assumptie dat informatie die in het geheugen is opgeslagen, een produkt is van opeenvolgende series van analyses, die worden uitgevoerd op een stimulus. Hoe dieper de verwerking, hoe duurzamer de herinnering. Verbetering van geheugenprestatie is alleen gebaseerd op het onderscheid dat in de theorie wordt gemaakt tussen twee typen van verwerking: simpelweg herhalen van al gemaakte analyses (maintainance) en diepgaande herhaling van gemaakte analyses (elaborative rehearsal); beide fenomenen bevorderen de retentie, de laatste bewerkstelligt een betere prestatie dan het simpelweg herhalen.

Een onderstelling die verbonden is met deze visie, is de manier waarop het geheugen kan worden onderzocht: alleen in een paradigma waarbij sprake is van incidenteel leren. Als er sprake is van incidenteel leren, wordt kennis opgeslagen zonder dat een gericht of bewust leerproces gebruikt wordt. De onderzoeker kan deze conditie creëren door relevant materiaal te tonen zonder hierbij instructie te geven. Dit wordt meestal

gedaan door proefpersonen een bepaalde oriëntatietaak te geven waarbij de verwachting niet wordt gewekt, dat na afloop een test wordt afgenomen. Deze constructie komt overeen met de conditie 'geen toetsverwachting' in het onderzoek van Vooijs et al (1992). In de andere conditie, wanneer er bewust kennis wordt opgeslagen, wordt wel aangekondigd dat proefpersonen een kennistoets krijgen. Er is dan sprake van intentioneel leren, waarbij wel instructies worden gegeven voor een kennistoets; deze constructie komt overeen met de conditie 'toetsverwachting' in het onderzoek van Vooijs et al (1992).

Sinds de LOP theorie is gepresenteerd, zijn er veel experimenten uitgevoerd met dit paradigma (zie bijvoorbeeld Parkin, 1993; Searleman en Herrmann, 1994). Hieruit is duidelijk geworden dat het type oriëntatietaak de hoeveelheid kennis die mensen onthouden in hoge mate beïnvloedt. Bij een taak die gericht is op fonologische verwerking, wordt een zwakkere geheugenprestatie geleverd, dan wanneer men aan dezelfde stimuli blootgesteld wordt in de wetenschap dat het geheugen getest wordt. Wanneer verwerking op semantisch niveau plaatsvindt, bijvoorbeeld door te vragen of een bepaald woord in een bepaalde zin past, is de geheugenprestatie bijna net zo goed in vergelijking met de intentionele leerconditie! Craik en Lockhart (1977) verklaren dit door een centrale processor te introduceren; dit is een systeem met een gelimiteerde maar flexibele capaciteit die de verwerking van nieuwe informatie controleert. Ingesloten in dit idee is dat de manier van verwerking die in response op een oriëntatietaak wordt uitgevoerd, direct gerelateerd is aan de eisen die de taak stelt (coordinality assumption). Volgens Craik en Tulving (1975) is er sprake van een elaboratie effect: er worden meer associaties gemaakt, wanneer de taak een rijker gecodeerd geheugenspoor mogelijk maakt. De intentie om informatie op te slaan helpt bij het terughalen, maar is echter geen noodzakelijke voorwaarde. Wel is belangrijk dat men aandacht heeft voor het materiaal, zodat men in staat gesteld wordt de informatie zo adequaat mogelijk te verwerken (Baddeley, 1990).

Uit een experiment van Wagenaar et al. (Wagenaar, Varey en Hudson, 1984) waarin is onderzocht of de geheugenprestatie na informatieverwerking door twee informatiekanaalen (visueel én auditief) beter is in vergelijking met de prestatie na verwerking door één informatiekanaal (visueel óf auditief), blijkt dat elaboratie tot een betere prestatie leidt. In het experiment zijn in verschillende condities alleen plaatjes, alleen woorden of combinaties van plaatjes en woorden aangeboden. De resultaten wijzen uit dat de bisensorische presentatie van overeenkomende woorden en plaatjes (bijvoorbeeld wanneer het plaatje van een 'kat' tege-

lijk met het woord 'kat' wordt aangeboden) niet tot een betere prestatie leidt. Alleen wanneer elaboratie van het materiaal mogelijk is (bijvoorbeeld wanneer het plaatje van een 'kat' wordt aangeboden, terwijl het woord 'hond' wordt gezegd), wordt een betere prestatie gevonden.

De veronderstelling dat elaboratie tot een betere prestatie leidt, zou in het geval van televisie alleen tot een betere prestatie kunnen leiden, wanneer de samenvoeging van beeld en geluid tot een andere representatie leidt. Het in dit onderzoek gebruikte materiaal is zo geselecteerd dat het beeldmateriaal de audio-boodschap ondersteunt. Bovendien is het gebruikte stimulus-materiaal vluchtig, hetgeen diepgaande herhaling van gemaakte analyses bemoeilijkt.

HYPOTHESEN

Bovenstaande levert de volgende onderzoeksvragen op: vergeten kinderen op lange termijn minder wanneer zij video kijken? Is dit ook zo wanneer zij naar een audio-boodschap luisteren? Geldt ditzelfde voor volwassenen? Teneinde hierin enig zicht te krijgen, is het design van Vooijs et al. (1992) uitgebreid met een audio-conditie, en de onderzoeksgroep is uitgebreid met volwassenen. Dit is gedaan om een vergelijking te kunnen maken in medium- en leereffecten tussen de geheugenprestatie van volwassenen en kinderen. Op grond van de veronderstelling dat elaboratie meer mogelijk is bij televisie, wordt verwacht dat volwassenen en kinderen een betere geheugenprestatie leveren, wanneer zij naar de televisie hebben gekeken, dan wanneer zij naar de radio hebben geluisterd. Dit geldt voor beide leercondities (audiovisueel > audio). Op grond van de veronderstelling dat adequate opslag mogelijk is, wanneer personen weten dat een geheugentest volgt, wordt verondersteld dat zowel voor de audio-conditie als voor de audiovisuele conditie geldt dat de prestatie in de leerconditie beter is dan de prestatie bij de oriëntatietoets (intentional > incidental).

METHODE

Proefpersonen

Het experiment is uitgevoerd met twee leeftijdsgroepen: 160 kinderen en 160 volwassenen. De kinderen zijn tussen de 10 en 12 jaar, en komen uit groep 7 en 8 van vier basisscholen in Spijkenisse. De volwassenen zijn gemiddeld 25 jaar, en zijn studenten van de Hogeschool Rotterdam en omstreken, Faculteit Welzijn/Arbeid/Gezondheid.

De selectie van de basisscholen heeft in overleg met de gemeente Spijkenisse plaatsgevonden; de scholen representeren een gemiddelde basisschool van een middelgrote plaats in Nederland. De groepen zijn zo samengesteld dat er evenveel kinderen uit groep 7 en uit groep 8 in één mediumconditie terecht zijn gekomen. De studenten zijn op basis van bestaande lesgroepen aan de condities toegewezen.

Tabel 1: Aantal proefpersonen per conditie

Toetsverwachting	Kinderen		Volwassenen		Totaal
	Radio	Tv	Radio	Tv	
Ja	38	38	35	43	154
Nee	43	41	36	46	166
Totaal	81	79	71	89	320

Materiaal

Het tv-materiaal is een gemonteerde videoband waarop vijf nieuwsitems uit het Jeugdjournaal staan met een totale tijdsduur van iets meer dan 11 minuten. Bij de selectie van nieuwsonderwerpen zijn dezelfde criteria gebruikt die Vooijs et al. (1992) in hun experiment hebben gebruikt: de mogelijke aanwezigheid van voorkennis bij volwassenen mag geen rol spelen. De tijdsduur van een item moest voldoen aan de gemiddelde tijdsduur van een onderwerp uit het Jeugdjournaal ($\pm 2,5$ minuten). Het beeldmateriaal diende een ondersteunende functie te hebben, waardoor weglating van de beelden, in geval van een audioband, geen vermindering van het informatieaanbod betekent.

De nieuwsitems zijn geselecteerd uit eerder uitgezonden Jeugdjournaals. In de radio-conditie hebben de proefpersonen een audio-opname van het Jeugdjournaal te horen gekregen. Voor kinderen en volwassenen is hetzelfde materiaal gebruikt.

Design

Op elk van de vier scholen zijn drie groepen geformeerd; het aantal leerlingen uit groep 7 en 8 is evenwichtig verdeeld over de groepen. Elke groep is at random toegewezen aan een medium-conditie. Door middel van loting is aan de eerste school de conditie 'geen toetsverwachting' toegewezen. De andere scholen zijn op basis van een evenwichtig aantal

leerlingen ingedeeld bij de condities 'geen toetsverwachting' of 'toetsverwachting'.

In de conditie 'toetsverwachting' is de proefpersonen gevraagd zo goed mogelijk op te letten, omdat achteraf een kennistoets zou worden afgenomen. In de conditie 'geen toetsverwachting' is de proefpersonen gevraagd of zij de onderwerpen die zij te zien of te horen kregen, zouden willen beoordelen hoe 'leuk'¹ zij de onderwerpen vinden voor een jeugd-journaal of een jeugd-nieuwsrubriek voor de radio.

De studenten zijn op basis van bestaande lesgroepen ingedeeld en aan de media-condities toegewezen op basis van de beschikbaarheid van technische mogelijkheden. Na afloop van het experiment is bij alle groepen een kennistoets afgenomen (tijdstip 1). Deze toets is drie weken later nog eens afgenomen (tijdstip 2).

Procedure

Op de basisscholen zijn de kinderen uit beide groepen (7 en 8) gematched op leesniveau; in elke groep zaten kinderen uit beide klassen, waardoor de leeftijd en gemiddeld leesniveau gelijk zijn gehouden. Elke groep is onder leiding van de leerkracht, de onderzoeker of een assistent naar een aparte ruimte in de school gebracht. Daar zijn de instructies door de betrokken begeleider voorgelezen. Vervolgens hebben de kinderen de videoband bekeken of naar het cassettebandje geluisterd. Direct na afloop van het experiment is bij alle proefpersonen een kennistoets afgenomen om de geheugenprestatie te meten (tijdstip 1). Drie weken later is deze laatste toets nogmaals afgenomen (tijdstip 2).

De kennistoets is in een vooronderzoek uitgetest voor kinderen op een basisschool in Spijkenisse, die verder buiten de onderzoeksgroep is gelaten. Vragen die door deze leerlingen niet of slecht beantwoord konden worden, zijn uit de test gelaten. Er zijn bij twee onderwerpen vervangende vragen toegevoegd.

Voor de studenten is dezelfde procedure gevolgd; met uitzondering van de toewijzing aan de condities: die is op basis van bestaande lesgroepen gedaan. Elke groep is afzonderlijk getest; het onderzoek is zoveel mogelijk op twee dagen uitgevoerd; op de eerste dag zijn de experimenten 'geen toetsverwachting' uitgevoerd, op de tweede dag het deel 'toetsverwachting'.

Meetinstrument

De kennistoets was voor alle condities gelijk, en bestond uit veertig open vragen (cued-recall). Cronbach's alpha was .88.

RESULTATEN

Geheugenprestatie, kinderen. In eerste instantie leveren kinderen de beste prestatie direct na afloop van het experiment, als er naar de televisie gekeken wordt terwijl zij op een toets rekenen (zie tabel 2). Er is dan een duidelijk verschil te zien tussen de geheugenprestaties van kinderen voor video en audio. Een blik op de totaal gemiddelden uit tabel 2 leert echter dat de geheugenprestaties van kinderen in de condities 'geen toetsverwachting' en 'toetsverwachting' op tijdstip 1 niet erg verschillen. Dit is anders op tijdstip 2; daar is de prestatie in de conditie 'geen toetsverwachting' gemiddeld beter in vergelijking met de prestatie in de conditie 'toetsverwachting'. Kinderen vergeten op lange termijn blijkbaar minder wanneer zij geen toets verwachten. Als we gaan kijken waar dit door komt, lijkt video hiervan de belangrijkste oorzaak te zijn; de prestatie drie weken later is gelijk gebleven met de prestatie direct na afloop. Voor de audio-conditie is de prestatie van dat moment te vergelijken met de prestatie op tijdstip 1 in de conditie 'toetsverwachting'. Toetsing in een binnen proefpersonen design op tijdstip 1, levert wel een hoofdeffect voor medium op ($F(1,2)=6.48$, $P=.010$), maar geen significantie voor toetsverwachting ($F(1,2)=.163$, $P=.687$). Terwijl toetsverwachting op tijdstip 2 in hetzelfde design wel een significantie oplevert ($F(1,2)=6.56$, $P=.012$), evenals medium ($F(1,2)=16.41$, $P=.000$). Op lange termijn heeft de instructie meer effect op de prestatie van kinderen dan op korte termijn. Bij kinderen wordt de geheugenprestatie positief beïnvloed als zij geen toetsinstructie krijgen; dit geldt het sterkst bij video, maar speelt ook bij audioboodschappen een rol.

Tabel 2: Kinderen en volwassenen, gemiddelden van prestaties op tijdstip 1 en tijdstip 2

Gemiddelden kennistoets	Tijdstip 1				Tijdstip 2			
	Kinderen		Volwassenen		Kinderen		Volwassenen	
Toetsverwachting	Nee	Ja	Nee	Ja	Nee	Ja	Nee	Ja
Audio	.53	.48	.58	.72	.46	.37	.42	.61
Video	.55	.62	.79	.78	.55	.50	.64	.68

Geheugenprestatie, volwassenen. Bij volwassenen verschillen de geheugenprestaties op tijdstip 1 tussen de beide toetscondities voor audio dui-

delijk. Voor video zijn er op dat tijdstip in beide condities nauwelijks verschillen; toetsing op tijdstip 1 levert een hoofdeffect op voor medium ($F(1,2)=12.026$, $P=.001$) en geen effect voor toetsverwachting ($F(1,2)=2.617$, $P=.110$). Het minimale verschil in beide condities blijft op tijdstip 2 voor video gehandhaafd. Ook dan verschilt de prestatie voor video in beide condities nog steeds weinig, terwijl voor audio het verschil groot blijft. Op tijdstip 2 is er een hoofdeffect voor medium ($F(1,2)=5.846$, $P=.000$) én voor toetsverwachting ($F(1,2)=10.265$, $P=.002$).

Voor volwassenen is het medium video een belangrijke factor die de geheugenprestaties beïnvloedt; instructies hebben dan weinig invloed. Als volwassenen naar audioboodschappen luisteren, blijkt een toetsinstructie wel van invloed.

DISCUSSIE

Als er een vergelijking wordt gemaakt in de geheugenprestatie voor audio en video, bij verschillende toetscondities, tussen kinderen en volwassenen, kunnen er een aantal verschillen worden opgemerkt:

- 1) In het algemeen onthouden volwassenen meer van audioboodschappen en video dan kinderen.
- 2) Zowel voor de audio-conditie als voor video is het bij *kinderen beter geen toetsinstructie* te geven; dit bevordert de kwaliteit van de geheugenopslag op korte termijn, maar meer nog op lange termijn.
- 3) Als er video gekeken wordt door volwassenen, heeft een *toetsinstructie geen invloed op de kwaliteit van het geheugen*. Dit geldt zowel voor de korte als voor de lange termijn.
- 4) Als er door volwassenen naar audioboodschappen geluisterd wordt, is het beter een toetsinstructie te geven, dit bevordert de geheugenopslag voor korte en langere termijn.

Geheugenprestatie

Bij kinderen is, na verloop van tijd, een betere prestatie gevonden in de conditie video kijken, wanneer *geen toets wordt verwacht*. Hoewel dit overeenkomt met gegevens uit eerder mediumvergelijkend onderzoek (Vooijs et al., 1992), is dit gegeven tegelijk in tegenspraak met data uit eerder geheugenonderzoek (zie hiervoor bijvoorbeeld: Parkin, 1993; Searleman en Herrmann, 1994). Er is dan ook geen heldere verklaring voor deze resultaten te geven. Wel zou men een aantal factoren kunnen bedenken die dit verschijnsel mogelijk verklaren:

- Het kan zijn dat kinderen alleen een optimaal geheugenmechanisme kunnen activeren, wanneer zij video kijken *zonder* dat hen gevraagd wordt de informatie bewust op te slaan. In dat geval interfereert de toetsinstructie met optimale opslag. In geval van incidenteel leren zou de zogenaamde transfer appropriate processing plaatsvinden (dit doet zich voor wanneer codering en ophaaltaak (retrieval) sterk met elkaar samenhangen), wat de geheugenprestatie zou bevorderen.
- Het is mogelijk dat de wijze van geheugenopslag in de conditie 'geen toetsverwachting' spontaner en dus natuurlijker verloopt, waardoor een betere geheugenprestatie geleverd kan worden. Men mag veronderstellen dat kinderen in de conditie 'toetsverwachting' de informatie bewust in het geheugen trachten op te slaan. Processen die deze bewuste opslag bevorderen, zijn herhaling en het gebruiken van ezelsbruggetjes. Men mag veronderstellen dat de kinderen daarvoor weinig tijd hebben, audio- en video-boodschappen zijn vluchtig. Kinderen in de conditie 'geen toetsverwachting' zijn dan in het voordeel: incidenteel leren kenmerkt zich door onbewuste opslag, belangrijke leermechanismen zijn inzicht en observatie. Tijdens het kijken of luisteren wordt het al aanwezige kennisnetwerk van de kinderen geactiveerd, de nieuw aangeboden informatie wordt 'spelenderwijs' in dit netwerk ingepast.
- Mogelijk is er sprake van bodemeffecten: als kinderen video kijken, is dit de minimaal mogelijke opslag.

Het is opvallend dat bij volwassenen en kinderen de zaak omgekeerd is: volwassenen onthouden op langere termijn meer als zij weten dat zij *wel een toets* krijgen; voor kinderen werkt dit juist niet. Weliswaar wordt bij volwassenen, conform traditioneel geheugenonderzoek, een minder goede geheugenprestatie gevonden na verloop van tijd; in de toetsconditie blijft de prestatie beter dan in de conditie 'geen toetsverwachting.' Volwassen zijn blijkbaar beter getraind in de bewuste opslag van vluchtige informatie; bovendien: de volwassenen volgen allemaal het hoger onderwijs, terwijl de basisschoolkinderen hierop niet geselecteerd zijn. Het feit dat beide leercondities bij televisie tot een vergelijkbare prestatie leiden, kan worden verklaard door het stimulus-materiaal: televisie vraagt de aandacht, of er nu wel of niet aan een leertaak voldaan moet worden. Aangezien mensen niet goed in staat zijn om aandacht te richten, wordt de informatie opgeslagen, ongeacht instructie.

Het Stroop-effect (Stroop, 1935) demonstreert dat het stimulus-materiaal ook een belangrijke rol in informatieverwerking speelt. Dit wordt duidelijk wanneer een proefpersoon wordt gevraagd de kleur van de inkt

te benoemen waarin het woord is geschreven. Als het woord congruent is met de kleur (bijvoorbeeld het woord 'groen' in groene inkt geschreven), is de benoemingstijd sneller in vergelijking met de situatie waarin het woord incongruent is met de kleur inkt (bijvoorbeeld het woord 'groen' in blauwe inkt geschreven).

Televisie blijkt hier een eigenaardig medium: voor de korte termijn maakt het niet uit welke instructie er wordt gegeven; de geheugenopslag is in het algemeen goed. Na verloop van tijd is deze opslag echter in de conditie 'geen toetsverwachting' het meest achteruitgegaan, hoewel niet significant. Volwassenen beschikken blijkbaar over andere spontane mechanismen voor geheugenopslag.

Het feit dat televisie voor kinderen en volwassenen tot een betere geheugenprestatie leidt dan radio, kan worden verklaard door het elaboratie effect; in de televisie-conditie worden meer associatie-mogelijkheden aangereikt, visuele en auditieve.

Uit bovenstaande blijkt dat de gevonden resultaten kunnen worden toegewezen aan het stimulus-materiaal; hierbij zijn zowel auditieve en visuele kenmerken als de hoeveelheid aandacht die een medium opeist, van invloed. Voorts speelt de mate waarin proefpersonen in staat zijn bewust cognitieve informatie op te slaan, een rol; kinderen en volwassenen verschillen hierin.

Kortom: dit onderzoek levert gegevens op die in tegenspraak zijn met resultaten uit geheugenonderzoek. Het ziet er naar uit dat er een paradoxale relatie is tussen televisie en het geheugen. Welke factoren van invloed zijn op deze paradoxale relatie, blijft vooralsnog onduidelijk; vervolgonderzoek zal meer licht op deze zaak moeten werpen.

NOOT

- 1 De letterlijke instructie was: 'Je krijgt nu een filmpje te zien (of een bandje te horen). Het is de bedoeling dat je kijkt (luistert) en nagaat of je het materiaal 'leuk' vindt voor het jeugdjournaal (of een radionieuwsrubriek). Wij willen dus vooral weten hoe leuk je het filmpje (bandje) vindt.'

LITERATUURLIJST

- Baddeley, A.D. (1990) *Human Memory: Theory and Practice*. Hove, Lawrence Erlbaum.
- Craik, F.I.M. & Lockhart, P. (1972) 'Levels of Processing: A Framework for Memory Research', *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 11: 671-684.
- Craik, F.I.M. & Lockhart, P. (1977) 'A Level of Analyses' View of Memory', in P. Pliner, L. Krames & T.M. Allaway (eds.) *Communication and Affects*. Vol. 2 Language and Thought. New York: Academic Press.
- Craik, F.I.M. & Tulving, (1975) 'Depth of Processing and the Retention of Words in Episodic Memory', *Journal of Experimental Psychology: General*, 104: 268-294.
- Dorr, A. (1986) *Television and Children, a Special Medium for a Special Audience*. London: Sage.
- Fiske, S.T. & Taylor, S.E. (1991) *Social Cognition*. 2nd. ed. New York: McGraw-Hill.
- Hyde, T.S. & Jenkins, J.J. (1983) 'Recall for Words as a Function of Semantic: Graphic and Syntactic Orienting tasks', *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour*, 12: 471-480.
- Murdock, B.B. jr. (1967) 'Recent Developments in Shortterm Memory', *British Journal of Psychology*, 58: 421-433.
- Parkin, A.J. (1993) *Memory, Phenomena, Experiment and Theory*. Oxford: Blackwell.
- Phaf, R.H. (1991) *Learning in Natural and Connectionist Systems: Experiments and a Model*. Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden.
- Postman, L. (1964) 'Short Term Memory and Incidental Learning', in A.W. Melton (ed.) *Categories of Human Learning*. New York: Academic Press, 1972.
- Roediger, H.L. (1980) 'The Effectiveness of Four Mnemonics in Ordering Recall', *Journal of Experimental Psychology*, 6: 558 - 567.
- Salomon, G. (1984) 'Television is 'Easy' and Print is 'Tough': the Differential Investment of Mental Effort in Learning as a Function of Perceptions and Attributions', *Journal of Educational Psychology*, 76 (4): 647-658.
- Searleman, A. & Herrmann, D. (1994) *Memory from a Broader Perspective*. New York: McGraw-Hill.
- Stroop, J.R. (1935) 'Studies of Interference in Serial Verbal Reactions', *Journal of Experimental Psychology*, 18: 643-662.
- Vooijs, M., Beentjes, J., van der Noordt, N. & Van der Voort, T. (1992) 'Kinderen Onthouden het Jeugdjournaal beter dan Tekst', *Tijdschrift voor Massacommunicatie*, 3: 226-234.
- Wagenaar, W.A., Schreuder, R. & van der Heijden, A.H.C. (1984) 'Do Tv Pictures Help to Remember the Weather Forecast?', *Ergonomics*, 28 (5): 765-772.

- Wagenaar, W.A., Varey, C.A. & Hudson, P.T.W. (1984) 'Do Audio Visuals Aid? A Study of Bisensory Presentation on the Recall of Information', in H. Bouma & D.G. Bouwhuis (eds.) *Attention and Performance X Control of Language Processes. Proceeding of The Tenth International Symposium of Attention and Performance*.
- Wolters, G. & van der Heijden, A.H.C. (1989) 'Herinneren', in J. Van Leyden sr., *Psychologische functieleer*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Wolters, G. & Phaf, R.H. (1990) 'Explicit and Implicit Measures of Memory: Evidence for Two Learning Mechanisms', in B. Bonke, W. Fitch & K. Miller, *Memory and Awareness in Anaesthesia*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Wolters, G. (1988) 'Ontwikkelingen in het Geheugenonderzoek', *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 43.
- Zechmeister, E.B. & Nyberg, S.E. (1982) *Human Memory. An Introduction to Research and Theory*. Pacific Grove, California: Brooks/Cole.

De bijdragen in dit nummer zijn van:

Daniël Biltereyst, docent, Departement Communicatiewetenschap, Katholieke Universiteit Leuven

Guido Fauconnier, gewoon hoogleraar, Departement Communicatiewetenschap, Katholieke Universiteit Leuven

Marina Meeuwisse, docent, Faculteit Welzijn, Arbeid en Gezondheid, Hogeschool Rotterdam & Omstreken

Johan Meire, licentiaat Communicatiewetenschap, Katholieke Universiteit Leuven

de machtsimplicaties van interpersonele aanraking (*)

johan meire

In de studie van de non-verbale communicatie worden macht, dominantie en status doorgaans geassocieerd met de organisatie van de ruimte en het gebruik van de interpersonele afstand. Een meer zichtbare en controlerende positie connoteert meer macht of een hogere status: in vele culturen staat of zit de bovengeschiede - de koning op zijn troon, of de zakenman op de bovenste verdieping van het flatgebouw - letterlijk hoger dan zijn ondergeschikten. Om iemand te imponeren, d.w.z. om hem van onze macht te overtuigen, maken we ons groter en verkleinen we de interpersonele afstand. In dit artikel proberen we aan te tonen dat ook aanraking een dergelijke controlerende functie kan vervullen.¹

Nu associëren we aanrakingen spontaan veeleer met affectie, intimiteit en seksualiteit, en het is duidelijk dat aanraking inderdaad vooral in deze context wordt gebruikt. De eerste studies rond aanrakingsgedrag hebben dan ook vooral deze 'positieve' kant van aanraking onderzocht: mensen voelen zich, ook letterlijk, aangetrokken tot sociale objecten die ze positief evalueren; dit heeft Mehrabian (1971:1) het *immediacy-principle* genoemd. Aanraking kan een duidelijke uiting van nabijheid zijn. De talloze vormen van aanraking (grotendeels afhankelijk van de manier waarop we aanraken, en van de plaats ervan) blijken heel wat onderscheiden vormen van affectie goed te kunnen communiceren. Aanraking kan zelfs de nabijheid in een relatie beïnvloeden. Een gepaste aanraking zorgt ervoor dat we de aangeraakte makkelijker kunnen overtuigen, en dat die ander ons, en onze omgeving, positiever gaat evalueren.

De meer recente studies over aanrakingsgedrag hebben zich opvallend meer beziggehouden met de connotatie van de 'verticale' dimensie van interpersonele relaties: macht, dominantie en status.

THEORETISCH KADER: HENLEY'S 'BODY POLITICS'

De meeste studies over de machtsimplicaties van aanraking verwijzen naar het belangrijke onderzoek van Nancy Henley (1973 en 1986) hieromtrent.

Vooral haar boek *Body Politics* (1986, oorspronkelijk uitgegeven in 1977) is hierbij van belang.²

Henley probeert aan te tonen dat heel wat verschillen in het non-verbale gedrag, die gewoonlijk aan sekse, leeftijd, etniciteit of sociale klasse worden gerelateerd, eigenlijk terug te brengen zijn tot verschillen in macht. Dat vrouwen zich anders gedragen dan mannen, of zwarten anders dan blanken, wijt Henley dus aan de machtsverschillen die tussen deze groepen bestaan. De maatschappelijke macht is inderdaad ongelijk verdeeld: mannen hebben meer leidende posities dan vrouwen, blanken meer dan andere etnische groepen, ouderen meer dan jongeren, ... Deze zgn. macropolitieke structuur wordt nu, aldus Henley, ondersteund door een micropolitieke structuur, een gelijkaardige ordening op alledaags niveau. De micropolitieke structuur wordt gevormd door non-verbale gedragingen die macht uitdrukken: aanraking, een kleine interpersonele afstand, een ontspannen lichaamshouding, voortdurend oogcontact of een volledige afwezigheid van oogcontact, ... Non-verbale communicatie helpt de machtige dus om machtig te blijven.

Henley past haar theorie vooral toe op de man-vrouw relatie,³ waarin de gedragingen opvallend gelijkaardig zijn aan het gedrag in de (asymmetrische) relatie tussen boven- en ondergeschikten. Volgens Henley behoudt de man dus zijn bovengeschiedte positie op macropolitiek niveau door (onder andere) bepaalde non-verbale gedragingen te stellen tegenover vrouwen, op micropolitiek, alledaags niveau. Sekseverschillen, die dus in wezen machtsverschillen zijn, worden aangeleerd, en zijn dan ook te veranderen. Henley schrijft duidelijk vanuit een feministische bekommernis.

Nu heeft Henley's theorie twee algemene implicaties. Enerzijds moet de machtige de minder machtige meer aanraken dan omgekeerd; hij moet m.a.w. een privilege hebben om veel aan te raken (cf. de isomorfie van macro- en micropolitieke structuur). Maar zijn aanrakingen moeten er anderzijds ook voor zorgen dat ze zijn macht tonen, en misschien zelfs vergroten.

Op deze twee implicaties gaan we dadelijk verder in, maar eerst wensen we erop te wijzen dat in het onderzoek doorgaans eerder status dan macht wordt bestudeerd. Macht is de mogelijkheid om sociale invloed uit te oefenen, en dus om de interactie met de ander te controleren (Ellyson en Dovidio, 1985: 7). Status echter is alleen de sociale positie die door de leden van de groep wordt toegekend; status is de verschijningsvorm van een al dan niet werkelijk bestaande macht. Vandaar dat status makkelijker te bestuderen is dan macht. In de praktijk gaan macht en status meestal samen, en dat is ook de verwachting van de interactanten, maar in principe kunnen ze los van elkaar bestaan.

DE INVLOED VAN STATUS OP HET AANRAKINGSPATROON

De theorie van Henley impliceert dus allereerst dat de machtige het voorrecht heeft om de minder machtige aan te raken, en van dit voorrecht ook werkelijk gebruik maakt. In de interpersonele relatie geniet de machtige doorgaans heel wat privileges: alleen hij mag bijvoorbeeld de verbale en non-verbale intimiteit verhogen of verlagen. Het bestaan van een dergelijk voorrecht i.v.m. aanraking was al eerder aangetoond door Goffman (1967: 74): in een ziekenhuis mogen de artsen de anderen aanraken, terwijl die anderen zeker geen aanraking met de anderen initieerden. We zien hier dus een asymmetrische relatie: artsen en anderen (verplegers e.d.) behandelen elkaar verschillend, ze volgen andere regels en hebben andere verwachtingen over elkaar. Volgens Henley (1973:93) is hier niet alleen de relatie, maar ook het communicatieve gedrag asymmetrisch: de machtige stelt vooral niet-wederkerige (niet-beantwoorde) aanrakingen.

Is het nu ook werkelijk zo dat mensen met een hogere status (mannen bijvoorbeeld) eerder mensen met een lagere status (zoals vrouwen) aanraken dan omgekeerd? Maken ze dus ook echt gebruik van hun voorrecht om aanraking te initiëren?

In het (relatief uitgebreide) onderzoek dat *sekse als statusindicator* gebruikt, valt op dat de resultaten, althans op het eerste gezicht, erg inconsistent zijn. Allereerst is het van belang om te zien dat sekse het non-verbaal gedrag op twee onderscheiden niveaus kan beïnvloeden. Vrouwen gedragen zich anders dan mannen, omdat ze anders zijn opgevoed, en zo lid worden gemaakt van de sociale categorie 'vrouw'. Elke sociale categorie heeft eigen communicatieve kenmerken; wat sekse betreft spreekt men wel eens van *genderlects*. Zo staan vrouwen doorgaans positiever tegenover aanraking dan mannen, en raken ze elkaar heel wat meer aan dan mannen elkaar aanraken. In dit artikel (en in de studies van Henley) wordt sekse echter niet als sociale categorie op zich bestudeerd, maar wel in de context van de interpersonele relatie. Bepaalde gedragingen komen niet voort uit het lidmaatschap van een bepaalde sociale categorie, maar uit het karakter van de relatie waarin de aanraking gebeurt: een vrouw zal bijvoorbeeld weinig aanrakingen naar een man initiëren, niet omdat ze vrouw is, maar omdat ze in de relatie tegenover een man staat.

Nu lijken heel wat studies rond aanraking in de man-vrouw relatie tegenstrijdige resultaten op te leveren. Zo bevestigen de studie van Henley (1973) en de uitgebreide observaties van Major et al. (1990) de hypothese van Henley: mannen raakten vrouwen significant meer aan dan vrouwen mannen aan-

raakten. Maar heel wat andere studies vonden het verwachte effect niet, of observeerden zelfs een omgekeerde tendens.

Major et al. (1990) geven een o.i. uitstekende verklaring voor deze tegenstrijdige resultaten i.v.m. sekse, status en aanraking. De hypothese van Henley zou volgens deze auteurs alleen overeind blijven, als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

- *de aanraking is intentioneel*: een aanraking die een zekere macht wil uitoefenen, moet eigenlijk intentioneel (d.i. bedoeld) zijn, en niet louter toevallig gebeuren.
- *de interactanten zijn volwassenen*: in zoverre de machtsimplicaties van aanraking worden aangeleerd, kan worden verwacht dat volwassenen aanraking meer in deze zin zullen gebruiken dan kinderen. Bij kinderen zien we inderdaad geen sekse-asymmetrie in het aanrakingspatroon.
- *de intimiteit van de relatie tussen de interactanten is eerder beperkt*: in eerder intieme relaties wordt aanraking overwegend gebruikt om nabijheid te communiceren. De meeste soorten aanraking slagen er vrij goed in om vriendschap, speelsheid, liefde, seksueel verlangen, ... uit te drukken, en zoals eerder gezegd, wordt aanraking ook werkelijk meestal gebruikt in een dergelijke context, tussen goede bekenden dus. Aanraking tussen vreemden is, althans in onze cultuur, eerder zeldzaam, blijft veel onpersoonlijk, en zal niet snel een affectieve boodschap connoteren. In onze relaties met vreemden (*anonymous relations*, cf. Goffman, 1972: 189) moeten we ons gedrag immers baseren op onze eerste onvolledige indrukken: makkelijk waarneembare (en moeilijk manipuleerbare) indicatoren als leeftijd, sekse, huidskleur of kledij. Van een vreemde wordt aanraking doorgaans niet verwacht; een aanraking die toch wordt gesteld, zullen we dan uitleggen op basis van die indicatoren, die ook allemaal statusindicatoren zijn. Aanrakingen van vreemden worden dus makkelijk in termen van macht of dominantie begrepen.
- *de setting van de interactie is eerder publiek en onpersoonlijk*: in winkelcentra, zakenwijken of universiteitscampussen werd de hypothese van Henley wel bevestigd, maar waar emoties of recreatie centraal staan, gaat ze niet meer op. In luchthavens bijvoorbeeld wordt aanraking vooral tijdens het groeten of het afscheid gebruikt, en op zo'n moment zijn affectieve emoties - ook tussen minder goede bekenden - belangrijker dan eventuele statusverschillen.

ONDANKS haar beperkte veralgemeenbaarheid is de hypothese van Henley in ieder geval waardevol: zowat alle observaties die aan de genoemde voorwaarden voldoen, steunen de ideeën van Henley.

Over *andere statusindicatoren* dan sekse is weinig onderzoek gebeurd. Het eerder vermelde onderzoek van Goffman (1967) in een specifieke ziekenhuisomgeving is één van de weinige uitzonderingen. In de meeste studies wordt steun verleend aan de hypothese van Henley, maar vaak is het aantal observaties te beperkt om een statistisch aanvaardbare analyse toe te laten voor bijvoorbeeld socio-economische status of de etnische groep van de interactanten. Dit is jammer, omdat sekse tenslotte een bediscussieerbare statusindicator is.

Veelgebruikte algemene statusindicatoren als sekse, leeftijd of socio-economische status zijn bovendien altijd contextgevoelig: de plaats waar de interactie gebeurt, en vooral de bedoeling van de interactie, bepalen het gedrag en de betekenisgeving in sterke mate mee. Een observationeel onderzoek van Goldstein en Jeffords (1981) in een zeer specifieke setting, namelijk een parlement, leverde een volledig onverwacht resultaat op: parlementairen met een lagere status raakten collega's met een hogere status *meer* aan dan omgekeerd. De auteurs geven hier geen verklaring voor, maar de studie geeft wel aan dat de context waarin de interactie plaatsvindt, een bijzonder belangrijke factor is in het bepalen van het (non-verbale) communicatieve gedrag. Leeftijd als statusindicator lijkt de hypothese van Henley doorgaans wel steun te verlenen: ouderen raken jongeren meer aan dan omgekeerd. Maar het is hier zeer goed mogelijk dat jongeren oudere mensen gewoon niet aantrekkelijk vinden, en ze dus ook niet graag aanraken.

We kunnen dus stellen dat mensen met een hogere status inderdaad meer aanrakingen initiëren naar mensen met een lagere status, maar enkel onder welbepaalde omstandigheden. Omdat hier vooral rond sekse als statusindicator onderzoek is gebeurd, is vrij duidelijk onder welke voorwaarden aanraking macht (of status) kan connoteren in de man-vrouw relatie. Maar voor andere statusindicatoren is verder onderzoek nog onontbeerlijk. In elk geval is de hele context waarin de aanraking gebeurt - de bedoeling van de interactie, en de plaats ervan - bijzonder belangrijk.

DE INVLOED VAN EEN AANRAKING OP DE STATUS VAN DE INTERACTANTEN

Als de macropolitieke machtsverhoudingen in de samenleving worden ondersteund door non-verbale communicatie, en o.a. door aanraking, moeten bepaalde aanrakingen ervoor kunnen zorgen dat de machtige machtig blijft: zijn macht (of status) moet door zijn aanrakingen versterkt, of op zijn minst bevestigd worden.

In een studie van Summerhayes en Suchner (1978) moesten de respondenten de status van de interagerende personen op foto's beoordelen. De personen op de foto's waren telkens een man en een vrouw; ze werden zo afgebeeld dat het (door leeftijd en kledij) duidelijk was dat één van beiden van hogere status was, of dat beiden een gelijke status hadden. Algemeen werden mannen als dominanter dan vrouwen, en aanrakers als dominanter dan aange- raakten beoordeeld. Aanraking bleek geen statusverschil te veroorzaken: bij personen met gelijke status had een niet-wederkerige aanraking geen effect op de beoordeling van de status. Dit effect bleek echter wél te bestaan, als er al een duidelijk initieel statusverschil aanwezig was: de status van de (man- nelijke of vrouwelijke) ontvanger vermindert als gevolg van de aanraking door de persoon met de hogere of lagere status. Mannen kunnen aanraking van vrouwen dus gebruiken om hun machtspositie in de maatschappij te behouden en te verstevigen. Aanraking *herinnert* dan aan het bestaande statusverschil, zonder op zichzelf een statusverschil te creëren. Maar ook personen met een lagere status (vrouwen tegenover mannen bijvoorbeeld) kunnen aanraking gebruiken om de positie van de persoon met een hogere status te ondermijnen, en aldus het statusverschil kleiner te maken.

Een gelijkaardige studie van Major en Heslin (1982) vond dat de aanraking zelf in staat was om een statusverschil te *veroorzaken*, niet alleen omdat de aanraking de status van de aangeraakte verlaagt, maar ook omdat de status van de aanraker verhoogt. Maar het onderzoek van Summerhayes en Such- ner is o.i. wellicht relevanter, omdat de interactanten daarin op foto's worden afgebeeld, terwijl bij Major en Heslin dia's met hoog zwart/wit-contrast wer- den gebruikt, waarop weinig details te zien waren. Daardoor kwam de aan- dacht wellicht te sterk op de aanrakingsactie zelf te liggen; in een werkelijke interactiesituatie zijn zeer veel externe stimuli aanwezig die ook om aan- dacht vragen. Waarschijnlijk kunnen we besluiten dat aanraking aan een bestaand statusverschil *herinnert* en het ook kan versterken, maar dat een aanraking normaal niet in staat is om zelf een statusverschil te creëren.

Meerdere auteurs wijzen er ook op dat de persoon met de lagere status aan- raking strategisch kan gebruiken om het statusverschil met de ander te ver- kleinen.

Nu is dit niet altijd makkelijk: als het initiële statusverschil te groot is, d.w.z. als de persoon met de hogere status zeer zeker is van zijn positie, is de aan- raking niet bij machte iets aan de situatie te veranderen. Mannelijke klanten die door een dienster in een restaurant werden aangeraakt, reageerden niet negatief op deze aanraking, omdat hun positie in dit geval veilig leek.

Rolverwachtingen spelen dus een grote rol in het evalueren van een aanra- king. Voor vrouwen is het meestal moeilijk om door aanraking het statusver-

schil met mannen te verkleinen. Van vrouwen wordt doorgaans, en dat geldt vaak ook voor aanraking, een passieve rol verwacht, waardoor hun aanrakingen (in een niet-intieme context) door mannen makkelijk negatief worden beoordeeld, genegeerd, of zelfs als seksueel geïnterpreteerd. In wezen bevestigt dit opnieuw de hypothese van Henley dat vooral mannen het voorrecht hebben om aanraking te initiëren. Het is wel mogelijk dat vrouwen een ander, en misschien even effectief repertoire van dominante gedragingen hebben dan mannen; dit is echter nauwelijks onderzocht.

DE CONNOTATIE VAN MACHT DOOR AANRAKING

Over de precieze machts- en statusbetekenissen van aanraking is niet veel onderzoek gebeurd. De connotatie van allerlei vormen van nabijheid is veel uitgebreider bestudeerd. Bovendien wordt nauwelijks rekening gehouden met de - nochtans bijzonder belangrijke - invloed van de context waarin de interactie zich afspeelt. Van het opstellen van een soort vocabularium, met onderscheiden betekenissen voor onderscheiden aanrakingen, is o.i. dan ook geen sprake. Zowat alle aanrakingen zijn op zich betekenisloos, en krijgen alleen zin binnen een bepaalde context. Een klopje op de schouder kan erg paternalistisch zijn, maar ook troost of steun communiceren. Meestal zal de betekenis ervan duidelijk zijn, als we ook weten in welke context de aanraking gebeurt, wie de interactanten zijn en welke relatie ze hebben.

De meest dominante vormen van aanraking blijken het aanraken van de arm en het gezicht te zijn, net als het leggen van de arm rond de schouder en rond de heup (Burgoon, 1991). Andere vormen van aanraking wijzen integendeel op de afwezigheid van statusverschillen: de handdruk, dat is de enige aanraking die frequent tussen vreemden gebeurt, wijst doorgaans op wederzijds respect, en maakt op die manier eventuele statusverschillen onbelangrijk. Maar soms kan diezelfde handdruk ook een soort krachtmeting zijn, waardoor statusverschillen juist zeer expliciet duidelijk worden gemaakt. Jongeren die, zij het in een speelse context, elkaar zo hard mogelijk de hand drukken, proberen daardoor hun sociale positie in de groep (hun status dus) te versterken.

Het is dus duidelijk dat de vorm van een aanraking nooit zonder meer op een bepaalde betekenis wijst. Bovendien kan één enkele aanraking ook tegelijk dominantie én nabijheid uitdrukken. Personen die iemand op de schouder aanraken, worden als dominantier en assertiever gezien dan personen die in dezelfde situatie geen aanraking gebruiken, maar ze worden tegelijk ook als warmer en meer expressief beoordeeld (Major en Heslin, 1982). Een (niet-wederkerige) aanraking brengt dus tegelijk meerdere boodschappen over.

Omdat aanrakingen bijna altijd meerdere betekenissen hebben, en omdat elke relatie steeds zowel dominantie als nabijheid in zich draagt, hebben bepaalde 'affectieve' aanrakingen ook een secundaire en latente betekenis die op dominantie wijst. Een man die zijn hand op de schouder van zijn vriendin legt terwijl ze op straat wandelen, maakt een aanraking die ongetwijfeld affectief is. Maar meerdere auteurs wijzen op het mannelijke (en dus dominante) karakter van die aanraking: vrouwen gebruiken deze zgn. *hand-on-shoulder* zeer zelden, zeker niet tegenover mannen. Een dergelijke asymmetrische aanraking zou, ondanks haar affectiviteit, ook de dominantie van de man connoteren. Goffman (1972:227) meent dat de symmetrische *hand-in-hand* daarentegen de gelijkheid in de relatie toont, en algemener ook de gelijkheid tussen de seksen. Mogelijk geldt de hypothese van Henley dus ook in meer intieme relaties (i.t.t. de hoger vermelde visie van Major et al., 1990), maar dan op een veel latenter niveau.

SLOTOPMERKINGEN

Nancy Henley's *Body Politics* impliceerde dat de machtige de minder machtige meer aanraakt dan omgekeerd, en dat die aanraking zijn macht bevestigt of versterkt. Deze veronderstellingen zijn zeker waardevol, maar blijken alleen onder bepaalde omstandigheden te kloppen. Alle elementen uit de interactiesituatie, gaande van de setting en de doelstelling van de interactie, tot de kenmerken van de interactanten en hun relatie, hebben een beslissende invloed op het interactiegedrag en de betekenis die eraan gegeven wordt, en bijgevolg ook op de mechanismen die Henley in interactiesituaties veronderstelt. Verder kunnen bij de ideeën van Henley een aantal vragen gesteld worden die eerder methodologisch van aard zijn. Zo is het strikt genomen niet mogelijk om een causale relatie tussen de gedragingen op micro- en macropolitiek niveau aan te tonen. Wordt de maatschappelijke machtsstructuur echt bevestigd door non-verbale gedragspatronen? Hoezeer de observaties van het non-verbale gedrag de theorie ook mogen ondersteunen, de overgang naar de implicaties op maatschappelijk gebied blijft moeilijk te maken. De grote kloof tussen deze twee niveaus maakt de theorie in feite zeer gewaagd. Toch lijkt Henley's visie ons waardevol als onderdeel van een multicausale benadering van de band tussen (maatschappelijke) macht en non-verbaal gedrag. Het onderzoek rond aanraking heeft, ook op andere vlakken dan de machtsimplicaties, aangetoond dat aanrakingen vaak niet zo futiel zijn als ze lijken, en wel degelijk een invloed uitoefenen op het gedrag en de attitudes van mensen. Waarmee meteen de relevantie van wetenschappelijk onderzoek naar zogenaamd 'banale' fenomenen als non-verbale communicatie duidelijk wordt.

(*) Dit artikel is gebaseerd op zijn eindverhandeling *Aanrakingsgedrag als nonverbaal communicatiekanaal. Een literatuurstudie*. Fac. Soc. Wet., Dep. Comm. Wet., K.U. Leuven, juli 1995, 108 blz. Promotor: Prof. Dr. L. Van Poecke.

NOTEN

- 1 In dit artikel laten we de zgn. 'instrumentele' of 'functionele' aanraking, die alleen dient om een bepaalde taak te vergemakkelijken, buiten beschouwing, omdat de ander hier eigenlijk als object, en niet als persoon wordt behandeld. De aanrakingen door een arts zijn louter 'instrumenteel': ze zijn irrelevant voor de relatie tussen arts en patiënt, en dienen alleen om het onderzoek van de arts te vergemakkelijken. De meeste aanrakingen zeggen wel iets over de interpersonele relatie, en noemen we 'expressief'.
- 2 Niet alleen aanraking, maar ook vele andere non-verbale communicatiekanalen werden door Henley op hun machtsimplicaties getoetst. Nochtans wordt haar naam doorgaans met de studie van aanrakingsgedrag verbonden, vooral omdat haar observationele pioniersstudie uit 1973 enkel over aanraking ging.
- 3 Dit heeft tot gevolg gehad dat ook later onderzoek rond aanraking zich overwegend met sekse en status ingelaten heeft, hoewel sekse eigenlijk geen algemeen aanvaarde statusindicator is.

LITERATUURLIJST

- Burgoon, J. (1991) 'Relational Message Interpretations of Touch, Conversational Distance and Posture', *Journal of Nonverbal Behavior*, 15 (4): 233-259.
- Ellyson, S. & Dovidio, J. (1985) 'Power, Dominance, and Nonverbal Behavior: Basic Concepts and Issues', in S. Ellyson & J. Dovidio (eds.) *Power, Dominance, and Nonverbal Behavior*. New York: Springer.
- Goffman, E. (1967) *Interaction Ritual. Essays on Face-to-Face Behavior*. Garden City: Doubleday.
- Goffman, E. (1972) *Relations in Public*. New York: Harper and Row.
- Goldstein, A. & Jeffords, J. (1981) 'Status and Touching Behavior', *Bulletin of the Psychonomic Society*, 17 (2): 79-81.
- Henley, N. (1973) 'Status and Sex: Some Touching Observations', *Bulletin of the Psychonomic Society*, 2 (2): 91-93.
- Henley, N. (1986) *Body Politics. Power, Sex, and Nonverbal Communication*. New York: Simon and Schuster.
- Major, B. & Heslin, R. (1982) 'Perceptions of Cross-Sex and Same-Sex Nonreciprocal Touch: It Is Better to Give than to Receive', *Journal of Nonverbal Behavior*, 6 (3): 148-162.
- Major, B., Schmidlin, A. & Williams, L. (1990) 'Gender Patterns in Social Touch: The Impact of Setting and Age', *Journal of Personality and Social Psychology*, 58 (4): 634-643.
- Mehrabian, A. (1971) *Silent Messages*. Belmont: Wadsworth.
- Summerhayes, D. & Suchner, R. (1978) 'Power Implications of Touch in Male - Female Relationships', *Sex Roles*, 4 (1): 103-110.

boekbesprekingen

J. BOSMAN et al. (red.),

Het omgaan met kennis - en de vraag naar voorlichting.

Vol. 1: Een multidisciplinair theoretisch referentiekader voor empirisch onderzoek naar de vraag naar voorlichting.

Nijmegen, Instituut voor Toegepaste Sociale wetenschappen, 1989, 187 blz.

P. NELISSEN,

Het omgaan met kennis - en de vraag naar voorlichting.

Vol. 2: Een communicatiewetenschappelijk perspectief voor empirisch onderzoek naar de vraag naar voorlichting.

Nijmegen, Instituut voor Toegepaste Sociale wetenschappen, 1991, 182 blz.

Aangezien met overheidsvoorlichting vaak grote bedragen gemoeid zijn, die moeten worden verantwoord, is empirisch onderzoek naar het nut van voorlichting van groot belang. Deze twee studies trachten dan ook zulk onderzoek voor te bereiden.

In *Een multidisciplinair theoretisch referentiekader* wordt een model uitgewerkt dat het ontstaan van de vraag naar voorlichting kadert binnen een theorie over de wijze waarop mensen met kennis omgaan, en dit op basis van inzichten uit de psychologie, de voorlichtingskunde, de communicatiewetenschap, de sociologie en de methodologie. In het voorgestelde referentiekader staat het al dan niet actief zoeken door een publiek naar informatie centraal. Op het vlak van het voorlichtingsonderzoek betekent dit dat men bij het plannen van een campagne meer aandacht moet schenken aan de interesses van de doelgroep.

De nog vrij algemene inzichten uit het multidisciplinair referentiekader wor-

den verder uitgewerkt in *Een communicatiewetenschappelijk perspectief*. Dit deel bouwt voort op de conclusie uit het eerste deel dat de vraag naar voorlichting moet gezien worden als een onderdeel van het actief omgaan met kennis. De auteur gaat na welke rol het actief zoeken en het gebruiken van informatie, en dan vooral van voorlichting, speelt bij het oplossen, maar ook bij het definiëren zelf van problemen door mensen. De modellen die hij daarbij ontwikkelt, kunnen een goede leidraad vormen bij het ontwerpen van concreet onderzoek naar het bestaan van een vraag naar voorlichting over bepaalde thema's.

T.B.

D. BUCKINGHAM en J. SEFTON-GREEN,

Cultural studies goes to school.

London, Taylor & Francis, 1994, 229 blz.

Op basis van Vigotsky's leertheorie pogen Buckingham en Sefton-Green een methode voor het geven van het Britse schoolvak 'media studies' te vinden, welke de traditionele progressieve en kritische methoden overstijgt. Dit levert a.d.h.v. een aantal case-studies van in de klas uitgevoerd werk een interessant beeld van de verhouding van adolescenten tot de media, waarbij zoals steeds bij Buckingham (terecht) het belang van de sociale context bij het spreken over media benadrukt wordt. Hun aanpak lijkt erg interessant, en bevat ook voor het hoger onderwijs nuttige inzichten voor een kritische opleiding van jongeren in onze mediamaatschappij. Enige kritiek op *Cultural studies goes to school* is dat de auteurs soms te licht over de rol

van de school als agent van sociale reproductie, en de rol die kritisch spreken over de media kan vervullen als socialisatie in een bepaald middenklassen discours (en dus als een vorm van academisch kapitaal), heengaan. Sprekend hierbij is het feit dat het ene voorbeeld dat men geeft van een buitengewoon succes van hun methode, juist een van de weinige jongeren uit de blanke middenklasse is, tussen de grotere delen uit arbeiderskinderen uit etnische minderheden bestaande school. Verder is dit een boeiend werk, waarin Buckingham zich opnieuw laat zien als een der meest empirisch aangelegde beoefenaars van de vaak overtheoretische cultural studies richting.

D.M.

A. LANG,

Measuring psychological responses to media messages.

Hove, Lawrence Erlbaum, 1994, 244 blz.

Measuring psychological responses to media messages is het produkt van de voortschrijdende psychologisering van de communicatiewetenschap en de sociale wetenschappen in het bijzonder. Meer en meer worden televisie-effecten bestudeerd aan de hand van oogbewegingen, reactiesnelheid, hartslag, of zelfs 'elektrodermische' reacties (het principe van de leugendetector).

Of dit tot fundamentele nieuwe inzichten kan leiden, is nog zeer de vraag, en de auteurs die in dit paradigma werken, hebben het vaak moeilijk (of laten na) hun bevindingen in een ruimer, theoretisch kader te plaatsen.

Het boek biedt echter wel een zeer nauwgezet overzicht van de mogelijke toepassingen van deze benadering.

Door de nadruk op methodologische orthodoxie en verantwoording is het echter veel meer nog een handboek voor het uitvoeren van dit soort onderzoek.

J.V.d.B.

P. VAN HOOGSTATEN (red.),

ISDN en privacy.

Amsterdam, Otto Cramwinckel, 1992, 80 blz.

ISDN, het Integrated Services Digital Network, is een geïntegreerde, wereldomspannende infrastructuur met connectiviteit voor spraak, data en beeld, voor multimediatoepassingen dus, volgens internationale standaarden.

Naarmate de telefoon als werkinstrument voor steeds meer communicatiedoelinden werd gebruikt, onstond de noodzaak om tegemoet te komen aan de stijgende vraag naar capaciteit en kwaliteit van de informatieoverdracht. De digitalisering van het medium werd een noodzaak.

Belangrijk bij de uitwisseling van informatie is de mogelijkheid om te kunnen nagaan en controleren wat er op elk moment met die informatie gebeurt. Vermits het steeds gemakkelijker wordt om persoons- of materiegebonden informatie van allerlei slag te verzamelen, op te slaan, te combineren en te verspreiden, komt het begrip privacy steeds meer centraal te staan. Een adequate regeling rond privacy is daarom een zeer belangrijk element in het maatschappelijke debat dat op gang komt rond nieuwe informatie-technologiën.

ISDN en privacy is een verzameling en bewerking van de voordrachten rond dit onderwerp op de conferentie ISDN & Privacy van 1 december 1991, die werd georganiseerd door PTT Telecom

Integrated Services Digital Network. Het bevat bijdragen door zes specialisten en onderzoekers, die elk het privacy-aspect m.b.t. ISDN vanuit een verschillende invalshoek benaderen.

J.S.

V. WIEDEMANN,

Freiwillige Selbstkontrolle der Presse: eine länderübergreifende Untersuchung.

Gütersloh, Verlag Bertelsmann Stiftung, 1992, 270 blz.

In *Freiwillige Selbstkontrolle der Presse* evalueert Verena Wiedemann de functionele waarde en effectiviteit van mechanismen van vrijwillige zelfcontrole in de schrijvende pers en van de concretisering van de sociale verantwoordelijkheid van de pers in journalistieke gedragsregels en ethische codes. De auteur doet dit aan de hand van een beschrijving en vergelijking van de historische achtergrond, de doelstellingen en actieradius, en de structuren, organisatie en werking van de persraden en alternatieve controleorganismen in Groot-Brittannië, Zweden, Nederland, Duitsland, Canada en de Verenigde Staten, die als exemplarisch worden voorgesteld voor het gehele scala van mogelijke vormen van zelfregulering in de perssector. De uiteindelijke morele impact en doeltreffendheid van deze modellen wordt enerzijds geëvalueerd op basis van de mate waarin zij de realisatie van de persvrijheid mee helpen garanderen, o.a. door de belangenverdediging van journalisten en door de afweer van controlemaatregelen van overheidswege. Anderzijds wordt vooral de bijdrage die wordt geleverd ter bescherming van de persoonlijkheidssfeer, o.a. door

de behandeling van klachten en door de ontwikkeling van journalistieke gedragsnormen, als toetssteen voor de effectiviteit van zelfcontrole gehanteerd. De problematische vereniging van beide elementen, d.w.z. van de vrijheid én de verantwoordelijkheid van de pers, vormt zowat de rode draad doorheen deze studie. Ondanks een al bij al nogal summier algemeen theoretisch en historisch kader, levert dit boek een interessante bijdrage tot een debat dat in journalistieke en wetenschappelijke middens zeer veel aandacht verdient.

R.V.G.

C. MALAMUD,

Exploring the internet: a technical travelogue.

Englewood Cliffs, PTR Prentice Hall, 1993, 396 blz.

Exploring the internet is op het eerste gezicht een traditioneel reisverhaal, maar in de lawine van technische literatuur over het Internet, waarmee de toekomstige gebruiker de laatste maanden wordt overspoeld, biedt het boek een originele kijk op een wereld-omvattend fenomeen waarrond, helaas, heel wat hype wordt gecreëerd. Het Internet, de elektronische superhighway, staat wereldwijd al een tijd in de picture, en staat nu op het punt ook in België volop door te breken.

In 6 maanden tijd maakte de auteur 3 wereldreizen via het Internet, en bezocht hij in totaal 21 landen en 56 steden. *Exploring the internet* biedt aan de hand van cases, verteld in een toegankelijke narratieve stijl, een gefundeerde praktijk-technische invalshoek op het Internet en hoe het wordt opgebouwd. Het is een weerslag van ge-

sprekken met mensen, laboratoria en instituten van over heel de wereld, die op een of andere manier te maken hebben met het Internet.

J.S.

K.E. ROSENGREN (ed.),

Media effects and beyond: culture, socialization and lifestyles.

London, Routledge, 1994, 317 blz.

Media-effectenonderzoek heeft twee zwakke punten: een tekort aan theoretische inkadering en een vaak gebrekkige methodologie. De grote groep onderzoekers die meewerken aan het over verscheidene jaren gespreide Zweedse Media Panel Programme, vormen daarop een vrij eenzame uitzondering. Hun onderzoeksproject(en) zijn methodologisch stevig onderbouwd, meestal gebaseerd op 'panel-data', wat inhoudt dat het om zeer zeldzame longitudinale gegevens gaat, en sterk op theoretisten en -vormen gericht. Deze reader onder redactie van Karl Erik Rosengren brengt een aantal van de inzichten van dit onderzoeksproject samen.

Media effects and beyond bevat drie grote lijnen. De eerste is een theoretische benadering van de wisselwerking tussen cultuur, media en maatschappij (o.a. Rosengren). De tweede is een deelaspect daarvan, en is geconcentreerd rond hedendaags lifestyle-onderzoek en -theorievorming (o.a. Miegel). De derde is een sociologische benadering van media-effecten, zoals het verband tussen mediagebruik en schoolprestaties of sociale mobiliteit (oa. Roe).

Het Zweedse onderzoek munt uit door zijn methodologische orthodoxie, zijn gerichtheid op theorie en de niet onaanzienlijke middelen die het voor het onderzoek in stelling heeft gebracht.

J.V.d.B.

J.-P. JEZEQUEL (réd.),

La production de fiction en Europe.

Paris, Documentation Française, 1993, 236 blz.

De produktie van weinig programma-categorieën is zo problematisch als die van fictieprogramma's: de afhankelijkheid van vreemde (Amerikaanse) producenten is er zeer groot; de produktiekosten liggen er verscheidene malen hoger dan bij andere categorieën; en vooral de financiering van lokaal drama ligt er uitermate moeilijk. In dit boek wordt een overzicht gegeven van de produktie en de financiering van televisiedrama in vijf grote Europese landen, m.n. Spanje, Groot-Brittannië, Frankrijk, Italië en Duitsland. Naast een inzichtelijk landenoverzicht schetst *La production de fiction en Europe* ook een boeiend globaal beeld, met die kritische opmerking dat de hele problematiek van de kleine landen geheel achterwege blijft.

D.B.

C. FRACHON en M. VARGAFTIG (eds.),

European television: immigrants and ethnic minorities.

London, John Libbey, 1995, 301 blz.

European television is een geactualiseerde versie van het Franstalige 'Télévision d'Europe et immigration', uitgegeven naar aanleiding van een conferentie over de relatie tussen televisie en de migratieproblematiek. *European television* omvat twee grote delen. In het eerste worden een zevental papers opgenomen over zeer uiteenlopende aspecten - zoals b.v. de verbeelding van migranten in tv-programma's, of de invloed van de 'Race Relations Act' op de televisieberichtgeving. Het tweede,

interessantste deel van *European television* geeft een overzicht van het televisiesysteem in 15 Europese landen, met daarbij de klemtoon op het programmabeleid en de concrete programmatrische inspanningen van de zenders op het vlak van de migrantenproblematiek.

D.B.

V.M. CAGLE,

Reconstructing pop/subculture: art, rock, and Andy Warhol.

London, Sage, 1995, 240 blz.

Cagle vertrekt van de Britse cultural studies, meer bepaald de subcultuurtheorie (met noties als stijl, hegemonie, weerstand en incorporatie), om vat te krijgen op de popcultuur van de USA in de jaren zestig en zeventig, en met name op Andy Warhols pop art en de glitter rock. Eén van de centrale thesissen is dat daarbij, in tegenstelling tot wat de Britse subcultuurtheorie voorhoudt, incorporatie en commercialisering de vorming van een authentieke en subversieve subcultuur niet hebben in de weg gestaan, maar er als het ware een voorwaarde voor hebben gevormd.

G.D.M.

B. CARDULLO,

Film chronicle: critical dispatches from a forward observer, 1987-1992.

Peter Lang, New York, 1994, 294 blz.

Film chronicle is een verzameling van de columns die de auteur schreef voor 'The Hudson Review' tussen 1987 en 1992. Volgens de auteur gaat het hier niet zozeer om filmrecensies zoals deze in dag-, week- en zelfs maandbladen

verschijnen, maar om langere essayistische stukken die meer historische prenties kunnen hebben. Dit is mogelijk daar de column slechts 4 maal per jaar verschijnt, en er aldus gereflecteerd kan worden over een langere periode waarin evoluties kunnen worden aangeduid. De auteur plaatst zich daarbij in de traditie van voorgangers zoals Robert Warshow, Charles Thomas Samuels, Vernon Young, Stanley Kaufman, John Simon en Dwight Macdonald. Helaas is de samensmelting van filmkritiek en filmgeschiedenis niet altijd geslaagd, en meer dan eens staat het normatieve kritische oordeel van Cardullo een historische analyse in de weg.

K.V.d.V.

G. BRAUN,
Massenmedien und Gesellschaft. Eine Untersuchung über die institutionelle Ordnung eines Kommunikationsprozesses freier Meinungsbildung.

Tübingen, J.C.B. Mohr, 1990, 167 blz.

In *Massenmedien und Gesellschaft* vertrekt de auteur - die zich vooral op het medium radio concentreert - van de tegenstelling tussen de voor- en tegenstanders van commerciële media. Die tegenstelling is vooral te verklaren door meningsverschillen over de functionering van de private media enerzijds en over de politieke functie van de massamedia anderzijds.

In het eerste deel wordt aangetoond waarom er zoveel tegenstand is wanneer het gaat om de commercialisering van de radio, en waarom de uitzonderingssituatie van de radio (waarbij concurrentie van private radio's uitgesloten wordt) zo wijdverbreid aanvaard wordt. Terwijl hier vooral communicatiewe-

tenschappelijke en communicatiesociologische verklaringen gegeven worden, spitst de auteur zich in het tweede deel toe op een economische analyse, waarbij de institutionele ordening van de media en van de maatschappij onderzocht wordt. Centraal daarbij staat de gedachte van de 'free market place of ideas'. Uit de analyse blijkt echter dat er geen conflict is tussen de integratiefunctie van het medium radio en een privaatrechtelijke organisatie ervan.

De auteur blijft in *Massenmedien und Gesellschaft* hoofdzakelijk theoretisch en abstract, maar legt op het einde toch de link met de praktijk.

C.F.

S. LENART,
Shaping political attitudes: the impact of interpersonal communication and mass media.

London, Sage, 1994, 150 blz.

Eén media-effect dat zelden wordt bestudeerd, is het effect van de media op communicatiewetenschappers. De enorme evolutie van de media in recente jaren heeft ertoe geleid dat de studie van de communicatie weer zeer erg beperkt wordt tot 'zender', 'boodschap' en 'ontvanger'. Hoewel kwalitatief onderzoek daarbij heel andere klemtonen legt dan kwantitatief onderzoek, blijft het aantal actoren in beide gevallen tot deze drie beperkt.

Shaping political attitudes neemt de draad van een oudere theorie weer op. Het is niet meer (maar ook niet minder) dan een hernieuwde toepassing van de 'two step flow of communication' idee op het proces van de politieke communicatie. De auteur noemt het nu de 'total information flow'. Alleen al de

signaalfunctie van zo'n boek in een tijd waar met name het politieke communicatieonderzoek zo geobsedeerd wordt door de media als de politici zelf, is zonder meer belangrijk.

J.V.d.B.

G.R. DOWLING,
Corporate reputations: strategies for developing the corporate brand.
Kogan Page, London, 1994, 234 blz.

Corporate reputations wil een inzicht geven in het management van één van de belangrijkste troeven die een organisatie vandaag kan hebben: een goede reputatie. Op een overzichtelijke, maar nogal vereenvoudigde wijze, schetst Dowling de elementen die op een reputatie invloed kunnen hebben. De ondernemingsstrategie en -structuur moeten op elkaar worden afgestemd; bovendien moeten de bedrijfscultu(u)r(en) en de interne en externe communicatie éénzelfde richting uitwijzen. Een pluspunt van dit boek is dat het onderwerp vanuit verschillende invalshoeken (vooral management- en marketingtheorieën) wordt benaderd, en dat deze worden toegepast op concrete situaties die herkenbaar zijn voor elke communicatiemanager. Op die manier zorgt Dowling er voor dat het boek, hoewel het niet altijd even diepgaand is, zeker een nuttige en overzichtelijke hulp kan zijn voor de communicatiepraktijk.

T.B.

J. HERMES,
Reading women's magazines.
Oxford, Polity Press, 1995, 200 blz.

Reading women's magazines presenteert het doctoraal onderzoek van de Nederlandse Joke Hermes naar de betekenis en het gebruik van vrouwenmaga-

zines. Het boek plaatst zich in de steeds breder wordende traditie van kwalitatief publieksonderzoek. Hermes' boek zet zich af tegen te sterk tekstgerichte publieksbenaderingen, waaronder receptieanalyses die de klemtoon leggen op de ontvangst van specifieke media-producten. *Reading women's magazines* is een variant op de meer radicaal etnografische oriëntatie, met veel belangstelling voor de dagelijkse, 'contextuele' betekenis van vrouwenbladen voor individuele gebruikers. Het boek plaatst zich ook in de sterk ontwikkelde (Nederlandse) traditie van feministisch mediaonderzoek.

D.B.

D. TWENEY,
The traveler's guide to the information highway.
Emeryville, Ziff-Davis Press, 1994, 164 blz.

The traveler's guide to the information highway is een wegenkaart voor de information highway, het geheel van online diensten die via een PC en een modem kunnen worden geraadpleegd. Het is een toeristische gids in een aantrekkelijke vormgeving, met kleurige mappen, illustraties, tips, binnenwegen en reisadvies voor bekende online diensten als CompuServe®, Prodigy®, het Internet, American Online®, GEnie®, ZiffNet for CompuServe en Delphi®. In het eerste deel worden de basics van online raadpleging van informatie uitgelegd, en de volgende hoofdstukken bestaan uit praktische richtlijnen en tips over de belangrijkste commerciële online diensten en het Internet. Over elk van deze diensten wordt een gefundeerd, maar subjectief oordeel geveld.

J.S.

R.L. DAVIS,

The glamour factory: inside Hollywood's big studio system.

Dallas, Southern Methodist University Press, 1993, 444 blz.

D. McCLELLAND,

Forties film talk: oral histories of Hollywood, with 120 lobby posters.

Jefferson, McFarland & Company, 1992, 447 blz.

'Oral histories' i.v.m. de Amerikaanse filmgeschiedenis, en dan met name de Hollywood filmgeschiedenis, worden o.a. door de Academy of Motion Picture Arts and Sciences en andere (meestal universitaire) instellingen op een zeer consciëntieuze manier uitgevoerd en opgeslagen. Helaas worden deze interessante documenten zelden in boekvorm gepubliceerd. Alleen al omwille van deze reden zijn de twee hier behandelde boeken het bekijken waard. *Forties film talk* behandelt de Hollywoodfilm uit de jaren 40, en doet dit in twee delen: het eerste deel bevat originele interviews met 68 Hollywoodsterren uit de behandelde periode; het tweede deel bevat korte anekdotes van divers Hollywoodpersoneel i.v.m. de productie van een film, verspreid over 12 filmgenres. Er kan hier gesproken worden van een verzameling van stukjes informatie, zonder dat er sprake is van een (h)echte gezamenlijke geschiedenis van het Hollywood van de jaren 40. *The glamour factory* is wat dit betreft veel ambitieuzer: de 'oral histories' - merendeel nooit eerder gepubliceerde interviews uitgevoerd door de auteur zelf voor de weinig bekende Southern Methodist University Oral History Collection, dat werd opgestart in 1972 - zijn hier gebruikt om een poging tot inzicht te geven in het studio-

systeem van Hollywood. Zo behandelen hoofdstukken 1 tot 15 de verschillende afdelingen binnen dat studiosysteem, van de 'moguls' tot de 'design, hairstyling and make-up-department', hoofdstuk 16 behandelt het sociale leven in Hollywood, en de hoofdstukken 17 en 18 gaan op zoek naar een antwoord op de vraag waarom het systeem in de jaren 50 in verval terechtgekomen is. Dit is allemaal bekend historisch terrein, maar wat *The glamour factory* zo boeiend maakt, is het feit dat we via de 'oral histories' echt van binnen het systeem zelf het (bekende) terrein verkennen. De ondertitel doet het boek dan ook alle eer aan: we bevinden ons inderdaad 'Inside Hollywood's Big Studio System'.

K.V.d.V.

P. WONG en D. BRITLAND,

Mobile data communications systems.

London, Artech House, 1995, 210 blz.

Mobiele communicatie is op vrij korte tijd uitgegroeid tot een enorme potentiële markt, ook in ons land. *Mobile data communication systems* handelt over de principes die ten grondslag liggen aan het ontwerp van systemen voor mobiele communicatie.

Het beschrijft in detail de standaarden voor datacommunicatie, de netwerk-architecturen en toepassingen. Het boek is zeer tijdsgebonden, omdat mobiele communicatie in volle ontwikkeling is en er momenteel nog wordt gewerkt aan standaarden voor de toekomst. Doordat wordt uitgegaan van een conceptueel, eerder dan van een technisch standpunt, kan dit - vanwege het onderwerp - toch vrij technische boek een breder publiek van toekomstige gebruikers aanspreken.

J.S.

ingezonden boeken (bespreking naar mogelijkheid)

- BLIESENER, T. en BRONS-ALBERT, R., *Rollenspiele in Kommunikations- und Verhaltenstrainings*. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1994, 218 blz., DM 39,80.
- BOLLERMAN, T., *Vergaderen moet maar met mate en goed: van directieberaad tot werkoverleg*. Bussum, Coutinho, 1994, 188 blz., Fl. 28,50.
- BOOMSMA, S. (red.), *NIMA: marketing jaarboek 1993-1994*. Deventer, Kluwer Bedrijfswetenschappen, 1993, 252 blz., BEF 2.185.
- JARREN, O., *Politische Kommunikation in Hörfunk und Fernsehen. Elektronische Medien in der Bundesrepublik Deutschland*. Opladen, Leske und Budrich, 1994, 239 blz., DM 28.
- LENART, S., *Shaping political attitudes: the impact of interpersonal communication and mass media*. London, Sage, 1994, 150 blz., £ 14,95.
- MEYER, M., *Kultur- und Bildungsprogramme im Fernsehen: Defizite, Unterstützung, Chancen. Beiträge zu einem internationalen Symposium*. München, Saur, 1994, 367 blz., DM 56.
- PITTAM, J., *Voice in social interaction: an interdisciplinary approach*. Language and Language Behaviors, Volume 5, London, Sage, 1994, 198 blz., £ 18,95.
- RYAN, C., *The master marketer: how to combine tried and tested techniques with the latest ideas to achieve spectacular marketing success*. London, Kogan Page, 1994, 551 blz., £ 27,50.
- SCHULZ, W., *Medienwirkungen: Einflüsse von Presse, Radio und Fernsehen auf Individuum und Gesellschaft*. Weinheim, VCH Verlagsgesellschaft, 1992, 321 blz., DM 49.
- VAN DER MEER, J.D. et al., *Telewerken ook voor ons? Handleiding voor werkgevers en werknemers bij de invoering van telewerken*. Assen, Van Gorcum, 1994, 75 blz., Fl. 23.
- X, *Dictionary of image technology*. Second edition, Oxford, Focal Press, 1994, 160 blz., £ 16,95.

Verantwoordelijke uitgever:
G. Fauconnier, Kleine Geeststraat 40
B-1933 Sterrebeek

Artikels in *Communicatie* zijn geschreven in de voorkeurspelling en dienen de redactie te bereiken ofwel in getypte vorm met dubbele interlinie en maximum 4 cm linkermarge op DIN A4 formaat, ofwel (en bij voorkeur) op diskette in WORD 5.0, WORDPERFECT 5.1 of WORD FOR WINDOWS 2.0.

Het artikel dient op een redelijke manier gestructureerd te worden in onderdelen, die niet genummerd worden, maar wel van tussentitels worden voorzien. Citaten dienen aangeduid te worden met enkele aanhalingstekens, citaten in citaten met dubbele. Langere citaten worden opgenomen zonder aanhalingstekens en dienen van de rest van de tekst geïsoleerd te worden door middel van tussenwit. Datgene wat cursief gedrukt dient te worden, wordt onderlijnd in de getypte artikels en cursief geformatteerd op diskette. Voetnoten worden doorgenummerd en achteraan de tekst samengebracht onder de titel NOTEN. Tabellen en grafieken worden genummerd en krijgen een korte titel. Grafieken, figuren, modellen en andere illustraties (b.v. foto's) moeten fotografisch overgenomen kunnen worden.

Geciteerde auteurs en hun werk worden in de tekst als volgt opgenomen: Langer (1981:365) stelt dat ...; of : ... zoals door verschillende auteurs wordt opgemerkt (Connell en Curti, 1985:106; Altheide en Snow, 1991:46-47). De letters a, b, c ... worden gebruikt om de verschillende werken aan te duiden die eenzelfde auteur gedurende hetzelfde jaar heeft gepubliceerd, b.v. (Fiske, 1992a, 1992b). Gebruik 'et al.' wanneer een werk geciteerd wordt van meer dan twee auteurs, b.v. Leiss et al. (1990).

Alle geciteerde werken dienen achteraan, na de noten en onder de titel LITERATUURLIJST, alfabetisch gerangschikt te worden, waarbij bij boeken, indien nodig, het volume en bij tijdschriftartikels de jaargang en tussen haakjes het nummer van het tijdschrift worden vermeld:

Altheide, D.L. & Snow, R.P. (1991) *Media Worlds in the Postjournalism Era*. New York: Aldine de Gruyter.

Fiske, J. (1992a) 'British Cultural Studies and Television', in R.C. Allen (ed.) *Channels of Discourse, Reassembled*. 2nd. ed. Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press.

Fiske, J. (1992b) 'Cultural Studies and the Culture of Everyday Life', in L. Grossberg, C. Nelson & P. Treichler (eds.) *Cultural Studies*. New York & London: Routledge.

Langer, J. (1981) 'Television's Personality System', *Media, Culture and Society*, 3 (4): 351-365.

Deze continu-studie van het MERS analyseert op een heldere manier de situatie en de toekomstperspectieven van dagbladen, weekbladen, radio- en tv-omroepen, de kabel en telecommunicatie.

Economische en financiële doorlichting van de mediabedrijven met de nadruk op de eigenheid van de sector. Analyse van de participaties, de samenwerkingsverbanden en de achterliggende strategie. Historieken van de bedrijven tot op heden.

Dit rapport brengt de mediasector in kaart aan de hand van de meest recente feiten en cijfers en duidt de beslissingscentra aan.

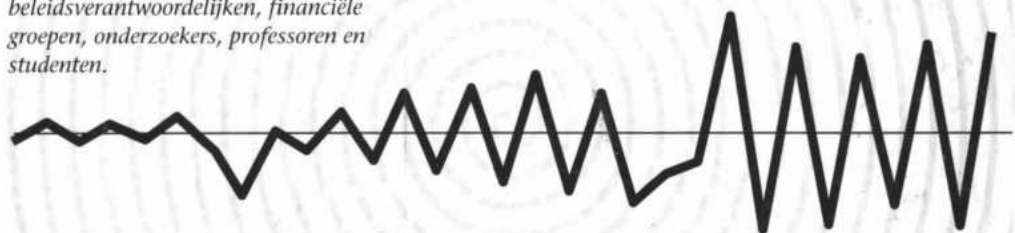
De auteur durft stelling te nemen en fundeert die ook.

Onmisbaar voor mediamanagers, beleidsverantwoordelijken, financiële groepen, onderzoekers, professoren en studenten.

De Vlaamse Media

EEN SECTOR IN DE STROOMVERSNELLING

Lucas TESSENS

MERS
MEDIA EXPERT RESEARCH SYSTEM

P. DE CONINCKSTRAAT 26 • 2600 ANTWERPEN • TEL 03-218 51 13 • FAX 03-218 72 88

Hoe bestelt u dit rapport ?

Door overschrijving van 3.000 BEF (incl. BTW en verzendingskosten) op rekening 412-9167062-58 Ln.v. MERS.
Gelieve in de mededeling van de overschrijving "VLM + uw naam + eventueel uw BTW-nr" te vermelden.
Het rapport wordt u dan binnen de vijf dagen tesamen met een voor volstaat ondertekende factuur toegezonden.